

A Port Not on Seashore: An Inquiry into the History of “Qal’eh Bandar” in Shiraz

Morteza Ataie¹ ; Seyed Rasoul Mousav Haji²
Kamal Lotfi Nasab³ ; Rahele Koulabadi⁴

Type of Article: **Research**

Pp: 295-328

Received: 2022/05/22; Revised: 2022/09/05; Accepted: 2022/09/07

 <https://dx.doi.org/10.22034/PJAS.8.28.295>

Abstract

Qal’eh Bandar is situated on top of the mountain on the northern edge of the Shiraz plain. It overlooks a gorge which, along with Allah Akbar Gorge, was one of the few access routes from the Shiraz plain to the northern plains and the Marvdasht plain. The remains of this castle, including its towers and its three intriguing deep stone wells, are overlooking the street that leads to Saadi Tomb. According to historical and archaeological evidence, before the construction of the new city of Shiraz Qal’eh Bandar, alongside other fortifications such as Qasr-i Abu Nasr and possibly Pol-i Fasa Qal’eh, controlled the Shiraz plain during Sasanian and early Islamic periods. There are limited archaeological investigations of this fort, however the authors attempt to reconstruct the history, periods of occupation, and abandonment of this significant castle in the Shiraz plain by gathering and analyzing historical documents and archaeological findings. The main question of this research is the history of settlement of Qal’eh Bandar, as well as its connection to the name “Shahmubad Castle,” mentioned in some early Islamic geographical sources. The study results indicate that Qal’eh Bandar was used intermittently and frequently, at least from the Sassanian to the Safavid period, after which it was abandoned. However, there were also periods when the castle was abandoned and possibly unused. Folklore literature and culture reveal interesting similarities between the narratives of Qal’eh Bandar and the stories of the “One Thousand and One Nights,” which have not been previously considered. Additionally, contrary to common belief, “Shāhmubad Castle” does not correspond to Qal’eh Bandar but rather to the ruins of “Qasr-i Abu Nasr.

Keywords: Shiraz Plain, Qal’eh Bandar, Pahandar, Shāhmubad, Qasr-i Abu Nasr.

Motalat-e Bastanshenasi-e Parsch

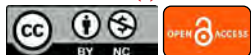
Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)

Journal of Archeology Department of
Archeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICT).

Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the **Creative Commons**.

© The Author(s)

1. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding Author). **Email:** m.ataie@umz.ac.ir
2. Professor, Department of Archaeology, Faculty Art and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.
3. Ph.D. Candidate in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.
4. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

Citations: Ataie, M.; Mousavi Haji, S. R.; Lotfinasab, K. & Koulabadi, R., (2024). “A Port Not on Seashore: An Inquiry into the History of “Qal’eh Bandar” in Shiraz”. *Parseh J. Archaeol Stud.*, 8(28): 295-328. <https://dx.doi.org/10.22034/PJAS.8.28.295>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-722-en.html>

Introduction

Historical evidence suggests that the Shiraz region lacked urban structures prior to the establishment of the new city in the latter half of the first century AH. Ibn Balkhi clearly indicated the absence of any city in this area before the Muslim Arab invasion. He described pre-Islamic Shiraz as a region with strong Castles. Considering the use of names similar to Shiraz and the mention of the Shiraz Castle in the Elamite tablets of Persepolis (Ti-ra-iz-zī-iš / Šir-zī-iš / Ti-ra-zī-iš / Ši-ra-iz-zī-iš), which reflect the Elamite version of the Old Persian name *Dīrāčīš, Richard Frye proposed the hypothesis that during the Achaemenid period, the name Shiraz referred to a region encompassing several villages and Castles. After the Achaemenid era, the name Shiraz reappears in the form of šyr̥cy as part of the Ardashir-Khwarrah district in Sasanian seals discovered at the site known as Qasr Abu Nasr in Shiraz. These pieces of evidence are significant for two main reasons. They help in determining the precise location of Shiraz in Sasanian era. They also provide insights into the political and administrative divisions of that period. It appears that, alongside Qasr Abu Nasr, other Castles were important in controlling and administering of the Shiraz plain before Islam. Among these castles, Qal'eh Bandar holds great importance. Researchers have often identified it with the Shāhmubad Castle, the most important Castle in Shiraz according to early Islamic sources. However, no clear evidence has been provided to support this identification yet. The present research intends to answer two primary questions. First, is there a historical and geographical connection between Qal'eh Bandar and toponym Shāhmubad castle? Second, based on historical texts and archaeological evidence, when this Castle was inhabited and abandoned? Despite the significant historical and archaeological importance of Qal'eh Bandar, there has been little comprehensive research on the history and archaeology of this castle. By examining and analyzing the historical and geographical sources, and then correlating them with archaeological findings, this article reveals information on the history and periods of settlement and abandonment of Qal'eh Bandar in the Shiraz plain. It also provides a more detailed understanding of the role and significance of Qal'eh Bandar in the context of the broader historical and administrative landscape of Shiraz.

Discussion

Several famous Islamic geographers referred to an ancient castle called "Shāhmubad" in Shiraz. Moreover, Istakhari mentioned a Tasuj called "Shāhmubad/Shāhmarnak" among the thirteen Tasuj of the Shiraz plain. Most modern researchers have considered Shāhmubad castle to be the same as Qal'eh Bandar without any evidence. Moreover, Whitcomb has attempted to define the area of Tasuj Shāhmarnak/Shāhmubad in the Shiraz plain based on Qal'eh Bandar's location (or Shāhmubad castle, in his opinion and that of other researchers). The authors, however, believe that Shāhmubad's castle is not actually Qal'eh Bandar but rather the ruins of Qasr-i Abu Nasr. In support of this

location, one should consider a bulla discovered at Qasr-i Abu Nasr, which is the most common seal impression in this collection. It bears the Middle Persian inscription šyl'cy mgwx. The legend “mgwx” or “mgwh” referred to the most common administrative position seen in the administrative seal impressions on Sasanian bullae. There has been much discussion about it. Frye suggested that “mgwx” is an abbreviation of /magu-x[wadāy]/ mgwx[wɪ'y], meaning chief magu/chief priest. To support this reconstruction, Frye referred to a bulla in the British Museum which bears the full form of the word mgwxwd't.

Since the Middle Persian word xwadāy means Lord, and it was usually translated to Shah in New Persian texts—such as the translation of Khwaday-Namag into Shahnameh—the authors believe that “Shāhmubad” could also be a new translation of magu xwadāy. Furthermore, if a Sasanian and early Islamic castle was named “Shāhmubad” or a similar version of this word, the castle is not Qal'eh Bandar but possibly Qasr-i Abu Nasr, where magu xwadāy or his administrative institution was located.

Based on historical texts, nine phases can be identified in Pahander Castle, including construction, restoration, addition, and destruction:

- Phase 1: Construction, Sasanian period, probably Shapur II's reign
- Phase 2: Addition, Sasanian period, probably Yazdgird III's reign
- Phase 3: Destruction, Arab conquests, 1st century AH
- Phase 4: Restoration, Buyid, Imad al-Dawla (327 AH)
- Phase 5: Restoration or addition, Buyid, Aḏud al-Dawla
- Phase 6: Restoration, Buyid, Abu Qanim ibn-i Amaid al-Dawla
- Phase 7: Restoration or addition, Muzaffarids, Shāh Shoja (760 AH)
- Phase 8: Restoration, Timurid, Amir Sunjak (796 AH)
- Phase 9: Final destruction, Safavid, Imam Quli Khan (after 1031 AH)

Moreover, three phases of abandonment can be considered:

- Phase 1: From the late 1st century AH until the Buyid period
- Phase 2: From the middle of the Seljuk period until the Injuids
- Phase 3: From the middle of the Safavid period until the present

The mentioned phases are based only on historical evidence and should be complemented with archaeological surveys and investigations.

Conclusion

Before the construction of the newfound city of Shiraz in the second half of the first century AH, a system of fortifications, including Qal'eh Bandar, Qal'eh Pol-i Fasa, and Qasr-i Abu Nasr as the center, were erected to control the Shiraz plain during pre-Islamic (particularly Sasanian) and early Islamic periods. It remains unclear why previous researchers have identified Qal'eh Bandar as the Shāhmubad castle mentioned in Islamic geographical sources. The present study clarifies that there is not solid evidence

to substantiate this claim. In addition, the sigillographic evidence from Qasr-i Abu Nasr indicates that it is very probable that Qasr-i Abu Nasr, rather than Qal'eh Bandar, considered as the Shāhmubad castle. Although Qal'eh Bandar is situated on a rather low mountain, its strategic position allowed to control the Shiraz plain and the adjacent gorge, which was one of the few significant routes providing access from the Shiraz plain to the northern regions and the Marvdasht plain. This location advantage resulted in intermittent occupations at Qal'eh Bandar from its construction during the historical period—probably Sasanians—up to the later Islamic centuries. The significant strategic position of Qal'eh Bandar is evident from its intermittent settlements over the centuries. However, when the adjacent route lacked its importance, and the Safavid sought to reduce government expenditures, Qal'eh Bandar was destroyed by Imam Qoli Khan. Following its destruction, the castle was never rebuilt again. Despite its destruction, Qal'eh Bandar left a rich legacy in the collective memory of the people of Shiraz. This legacy persists in both bitter and sweet memories; Most often bitterly, due to the harsh punishment inflicted on adulteresses by throwing them into the well of the castle, or sometimes sweetly, through the recollection of its rock slide, which has become a part of local folklore.

Acknowledgments

The authors would like to express their sincere gratitude to Mr. Majid Dehghani for his assistance in finding the source of one of the images, and to Mr. Sina Abbasslou for his valuable guidance.

Observation Contribution

The first author was responsible for 70% of writing this manuscript, while the other authors contributed equally to the preparation of the manuscript.

Conflict of Interest

In commitment to publication ethics, there are no conflicts of interest to declare for this research.

بندری که بر کرانه هیچ دریایی نیست! جستاری درباره تاریخ «قلعه بندر» در شیراز

مرتضی عطائی^I؛ سید رسول موسوی حاجی^{II}؛ کمال لطفی نسب^{III}؛
راحله کولابادی^{IV}

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۹۵ - ۳۲۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۱؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۶/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۶

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22034/PJAS.8.28.295>

چکیده

قلعه بندر در حاشیه شمالی دشت شیراز و برفراز کوه مشرف بر تنگه‌ای قرار گرفته که به همراه تنگ الله اکبر، تنها مسیرهای دسترسی شیراز به دشت‌های شمالی تر و دشت مرودشت بوده‌اند. قرائن تاریخی در کنار شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهند که این قلعه به همراه قلاع دیگری هم چون قصر ابونصر و احتمالاً قلعه پل فسا، اداره و کنترل نواحی دشت شیراز در دوران ساسانی و صدراسلام تا پیش از احداث شهر نوین شیراز را در اختیار داشته‌اند. با توجه به فقدان فعالیت‌های منسجم باستان‌شناسی بر روی این قلعه، در این جستار کوشش شده تا با گردآوری و تکیه بر شواهد تاریخی و جغرافیای تاریخی و سنجش آن‌ها با برخی قرائن باستان‌شناسی، تصویری از تاریخ و دوره‌های استقرار و فترت این قلعه مهم در دشت شیراز بازسازی شود. این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به دو پرسش اصلی است؛ نخست آن‌که با تکیه بر شواهد تاریخی موجود، قلعه بندر در چه دوره‌هایی دارای استقرار و مورد توجه بوده و چه زمانی متروک شده است؟ دیگر آن‌که مکان یابی قلعه بندر به عنوان «دژ شه موبد» مذکور در منابع جغرافیایی تا چه میزان قابل پذیرش است؟ پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی-تاریخی انجام شده و گردآوری اطلاعات آن به شیوه اسنادی و میدانی بوده است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهند که قلعه بندر دست‌کم از دوره ساسانی تا دوره صفوی به صورت متناوب و به دفعات مورد استفاده قرار گرفته و پس از آن متروک شده است. از منظر ادبیات و فرهنگ عامه نیز شباهت‌های جالبی میان روایت‌های پیرامون این قلعه و داستان‌هایی از هزار و یک شب روشن شد که تا پیش از این چندان مورد توجه قرار نگرفته بود. در عین حال برخلاف آن‌چه غالباً از سوی پژوهشگران عنوان شده است، قلعه شاه موبد که در برخی منابع جغرافیایی متقدم اسلامی به آن اشاره شده نه با قلعه بندر که با ویرانه‌های موسوم به قصر ابونصر مطابقت می‌یابد. **کلیدواژگان:** دشت شیراز، قلعه بندر، پهن‌در، شه موبد، قصر ابونصر.

I. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری دانشگاه مازندران، بابلر، ایران (نویسنده مسئول).

Email: m.ataie@umz.ac.ir

II. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران، بابلر، ایران.

III. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

IV. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری دانشگاه مازندران، بابلر، ایران.

ارجاع به مقاله: عطائی، مرتضی؛ موسوی حاجی، سید رسول؛ لطفی نسب، کمال؛ و کولابادی، راحله. (۱۴۰۳). «بندری که بر کرانه هیچ دریایی نیست! جستاری درباره تاریخ «قلعه بندر» در شیراز». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۸ (۲۸): ۲۹۵-۳۲۸. <https://dx.doi.org/10.22034/PJAS.8.28.295>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-722-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons
Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله
چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

© The Author(s)

مقدمه

شواهد تاریخی بیانگر آن‌اند که ناحیه شیراز تا پیش از بنای شهر جدید در نیمه دوم سده نخست هجری قمری^۱ فاقد ساختار شهری بوده است. «ابن بلخی» به روشنی بر عدم وجود شهری در این منطقه پیش از حمله اعراب مسلمان اشاره داشته و شیراز پیش از اسلام را ناحیه‌ای با حصارهایی (دژهایی) استوار توصیف می‌کند (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۱۵، ۱۳۲؛ نیز ن. ک. به: حافظ‌ابرو، ۱۳۷۵: ۱۰۴، ۱۲۰). با توجه به کاربرد نام‌هایی شبیه به شیراز و نیز قلعه شیراز در گل‌نشته‌های ایلامی تخت‌جمشید^۲ (Arfaee, 2008: 29; Hallock, 1969: 762; Cameron, 1948: 151, 199; Henkelman, 2013: 535) که درواقع بازتاب ایلامی نام فارسی باستان «Dīrāčīš» هستند (Tavernier, 2007: 377; Henkelman, 2014: 59)، «فرای» این فرضیه را مطرح می‌کند که در دوره هخامنشی نام شیراز به ناحیه‌ای شامل چندین روستا و قلعه اطلاق می‌شده است (Frye, 1973a: 1). با توجه به تعداد زیاد کارگران و تعدد تکرار این نام بر این گل‌نشته‌ها، این محل پس از خود تخت‌جمشید و متزیش^۳ مهم‌ترین مکان در حوزه تخت‌جمشید بوده است (Arfaee, 2008: 29). محتوای مجموعه این الواح، تصویری از یک شهرک مهم هخامنشی با یک مرکز کارگاهی بزرگ، یک دژ، تأسیسات قابل توجه ذخیره‌سازی و گروه‌های بزرگی از کارگران، حجاران و ارزیابان ارائه می‌دهد (Henkelman, 2014: 60). ظاهراً دژ شیراز محلی برای خزانه اشیاء گران‌بها، کارگاه‌های ساخت آن‌ها و هم‌چنین انبارهای غله، میوه خشک و دیگر ذخایر خوراکی برای کارکنان دربار و نیز محل کارگزاری شیراز و حومه آن بوده است (کخ، ۱۳۸۵: ۸۷).

پس از دوره هخامنشی، نام شیراز این بار به شکل «šyrycy» و به عنوان بخشی از کوره اردشیرخوره در گل‌مهرهای ساسانی مکشوف از محوطه موسوم به قصر ابونصر در شیراز دیده می‌شود (Frye, 1973b: 49-50; Upton, 1973: 24). این شواهد هم از جهت تعیین مکان شیراز دوره ساسانی و هم از جهت آگاهی از تقسیمات سیاسی و اداری آن دوره حائز اهمیت است. با این اوصاف، به نظر می‌رسد که در کنار قصر ابونصر، قلاع دیگری در کنترل و اداره دشت شیراز پیش از اسلام دارای اهمیت بوده‌اند. در این میان، قلعه‌بندر از اهمیت فراوانی برخوردار است تا آنجاکه پژوهشگران غالباً آن را همان دژ شه‌موبد، یعنی مهم‌ترین دژ شیراز در منابع متقدم دوران اسلامی دانسته‌اند^۴، اما تاکنون دلیلی روشنی برای این مکان‌یابی ارائه نشده است. موقعیت ویژه و راهبردی این قلعه در شمال دشت شیراز و در نقطه‌ای کاملاً مشرف بر پهنه دشت، سبب شده این قلعه تا دوره متأخر اسلامی مورد استفاده باشد و بارها در متون تاریخی دوران اسلامی از آن نام برده شود. باوجود اهمیت این قلعه، تاکنون پژوهش‌های منسجم اندکی بر روی تاریخ و باستان‌شناسی این قلعه انجام شده و این پژوهش بر آن است تا ضمن بررسی شواهد تاریخی و جغرافیای تاریخی و سنجش آن‌ها با برخی قرائن باستان‌شناسی، تصویری از تاریخ و دوره‌های استقرار و فترت این قلعه مهم در دشت شیراز به دست دهد.

پرسش‌های پژوهش: ۱- با تکیه بر شواهد موجود، قلعه‌بندر در چه دوره‌هایی دارای استقرار بوده و چه زمانی متروک شده است؟ ۲- مکان‌یابی قلعه‌بندر به عنوان «دژ شه‌موبد» مذکور در منابع جغرافیایی تا چه میزان قابل پذیرش است؟

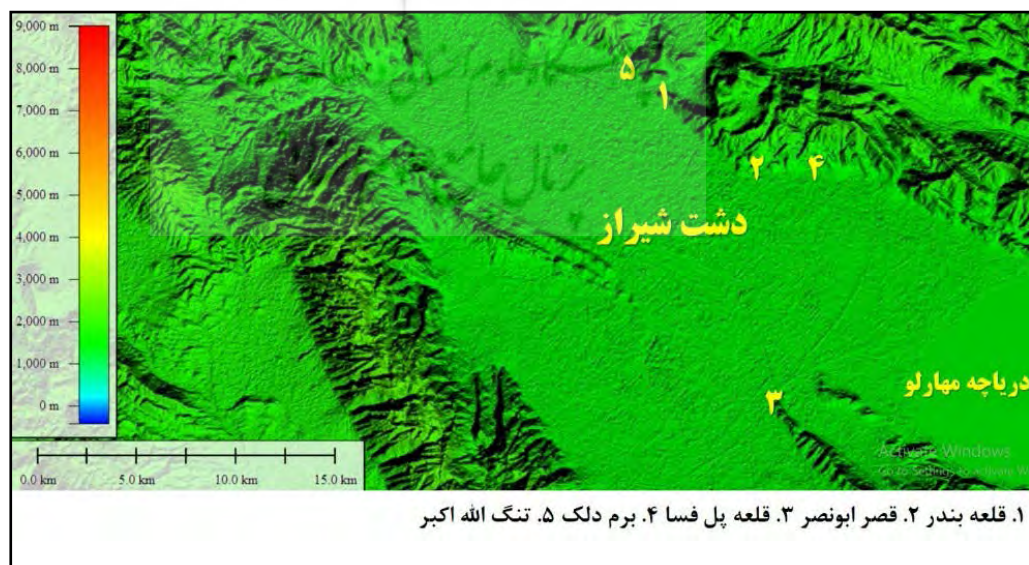
روش پژوهش: این پژوهش از نوع تحقیقات تاریخی است و شیوه گردآوری اطلاعات آن به شیوه اسنادی و میدانی بوده است. در بخش اسنادی تأکید ویژه بر منابع تاریخی، به‌ویژه منابع دست اول و شواهد کتیبه‌شناسی بوده است. اطلاعات تکمیلی نیز از طریق بازدید میدانی از محوطه و بررسی اجمالی معماری و سفالینه‌های سطحی فراهم گردید.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش باستان‌شناختی منسجمی در قالب کاوش یا بررسی روشمند باستان‌شناسی در قلعه بندر صورت نگرفته است. ویتکمب در خلال تدوین یافته‌های کاوش‌های قصر ابونصر به صورت جسته‌گریخته به اظهارنظر درمورد این قلعه پرداخته است (Whitcomb, 1985). در پرونده ثبتی اثر اطلاعاتی اجمالی شامل بررسی و معرفی محوطه و یافته‌های سطحی آن ارائه شده است (گزارش ثبتی قلعه فهندژ، ۱۳۸۰). طی بررسی باستان‌شناختی دشت شیراز نیز قلعه بندر با شماره ۲۷ مطالعه و به دوران ساسانی و اسلامی منسوب شده است (عسکری چاوردی، ۱۳۹۱: ۱۶). از لحاظ تاریخی نیز پژوهش‌های چندانی بر روی این قلعه انجام نشده است. «قزوینی» (۱۳۲۴) با بهره‌گیری از برخی از قدیمی‌ترین متون اسلامی که نام این قلعه در آن‌ها ذکر شده به بررسی شکل اصلی نام قلعه و تاریخ اجمالی آن پرداخته است. در لابه‌لای کتب معتبری که به طور کلی در تاریخ و جغرافیای تاریخی شیراز نگاشته شده‌اند نیز جستارهایی درباره قلعه بندر به چشم می‌خورد که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به کتب «افسر» (۱۳۷۴) و «ندیم» (۱۳۹۸: ۲۳۶-۲۳۱) اشاره کرد.

موقعیت جغرافیایی

قلعه بندر، با مختصات جغرافیایی $29^{\circ} 37' 03''$ شمالی و $52^{\circ} 34' 40''$ شرقی، در شمال شرقی شیراز و بر فراز کوهی مشرف بر مسیر منتهی به آرامگاه سعدی قرار گرفته است (تصاویر ۱ و ۶). این کوه اگرچه چندان مرتفع نیست (ارتفاع حدود ۱۰۰ متر)، اما به سبب شیب زیاد در حاشیه جنوبی و غربی و شمالی و همچنین تسلط کامل بر دشت شیراز (تصویر ۲) و گذرگاه مجاور که تا پیش از دوره صفویه، یکی از مسیرهای اصلی دشت شیراز به مناطق شمال دشت شیراز بوده است، موقعیت ویژه‌ای را برای احداث سازه‌ای نظامی و امنیتی مهیا ساخته است. این قلعه در تاریخ ۱۳۸۰/۵/۱۳ با نام قلعه فهندژ و شماره ۴۵۲۴، در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (گزارش ثبتی قلعه فهندژ، ۱۳۸۰).

تصویر ۱: موقعیت قلعه بندر و برخی از دیگر قلاع و محوطه‌های تاریخی مهم دشت شیراز (ترسیم جزئیات از نگارندگان بر روی نقشه نرم‌افزار Global Mapper).

Fig. 1: Location of Qal'eh Bandar and several other important castles and archaeological sites in the Shiraz Plain (Details drawn by the authors on a map created using Global Mapper).

Fig. 2. View of the Shiraz Plain from the top of Qal'eh Bandar. Top: Late 19th century, photograph by A. Hotz; (Thomson, 1891: 90) Bottom: Year 2018 AD (Authors).

نام این قلعه که امروزه به «قلعه بندر» شهرت دارد، در طول تاریخ و در منابع مختلف به شکل‌های مختلفی از جمله: *فَهَنْدَر*، *فَهَنْدِز*، *قَهَنْدِز*، *قَهَنْدِر*، *پَهَنْدَر*، *بَهَنْدَر*، *مَهَنْدِر*، *پَهَنْدِز* و *فَهَنْدِز* ضبط شده است. یکی از نخستین و البته جامع‌ترین پژوهش‌های قابل استناد درباره نام این قلعه را «محمد قزوینی» نگاشته است (قزوینی، ۱۳۲۴). وی با توجه به صورت‌های مختلف این نام در منابع تاریخی مختلف و با تکیه بر قدیمی‌ترین صورت مضبوط این نام به شکل «بهندر» در تاریخ‌الکامل (ابن‌اثیر (ن. ک. به: ابن‌اثیر، ۱۳۷۷، ج ۲۲: ۲۷۸، ۲۸۹)، نام اصلی قلعه را *بَهَنْدَر* دانسته و صورت‌های

بهندر، قهنذر، مهنذر و بندر را حاصل تغییر تدریجی و صحیح این نام در طول تاریخ برمی‌شمارد؛ بر این اساس، صورت‌های دیگر هم چون قهنذر (کهن‌دژ) که به سبب شباهت شکل ظاهری کلمه و نزدیکی معنایی،^۵ در برخی منابع جایگزین نام اصلی قلعه شده و هم‌چنین صورت «پهن‌دژ» که نخستین بار در فارسنامه «ناصری» (دوره قاجار) به کار رفته است، تحریف و اشتباه محسوب می‌شوند (قزوینی، ۱۳۲۴: ۳۱-۳۴؛ نیز ن. ک. به: افسر، ۱۳۷۴: ۱۱۱-۱۱۲؛ خوب‌نظر، ۱۳۸۰: ۵۱، زیرنویس شماره ۳). به نظر می‌رسد صورت قهنذر برای این قلعه، بیشتر از دوره تیموری و احتمالاً تحت تأثیر تکرار و تواتر واژه قهنذر در منابع مکتوب این دوره - قهنذرهای سمرقند و هرات - غلبه یافته است.

در مقابل، «شهبازی» به روندی معکوس باور دارد؛ وی نام اصلی قلعه را در متون عربی «قهنذر» دانسته که با تصحیف در فارسی به شکل «قهنذر» درآمده و سپس به «پهنذر» (قلعه پهن/wide castle) تغییر یافته است (Shahbazi, 1977: 206-207).^۶

در اظهارنظری دیگر، «قلعه خانی» و «درودی» با استناد به ضبط نام یکی از دروازه‌های شیراز در احسن التقاسیم «مقدسی» به شکل «مندر» یا «مهنذر»، نام قلعه احتمالاً محاذی با این دروازه را برگرفته از نام این دروازه (مهنذر/ مهین در به معنای دروازه بزرگ) و صورت بندر را نیز تغییر یافته آن دانسته‌اند (۱۳۹۸: ۱۰۸-۱۰۹). در ارزیابی این نظر می‌بایست توجه داشت که اولاً این دو نام (مندر و مهنذر) در احسن التقاسیم ناظر بر دو دروازه هستند و نه یک دروازه (ن. ک. به: مقدسی، ۱۴۱۱: ۴۳۰). دیگر آن که نام دروازه‌های شهر معمولاً مطابق با جای نام مهمی در مجاورت آن و یا در غالب موارد بر اساس جای نامی که دروازه بدان راه می‌برد، متداول می‌گشت و نه بالعکس. آن‌گونه که می‌دانیم شهر شیراز تا زمان «اصطخری» (سده ۴ ه.ق.) فاقد بارو (اصطخری، ۱۹۲۷: ۱۲۵) و در نتیجه فاقد دروازه بوده است و دروازه‌هایی که مقدسی اندکی پس از اصطخری برشمرده نیز احتمالاً بر حصاری نوین‌یاد ایجاد و در همین سده نام‌گذاری شده‌اند؛ بر این اساس، منطقی است دژی با قدمتی بسیار بیشتر، نامش را به دروازه نوین‌یاد محاذی خود بدهد و نه وارونه این حالت؛ گو این که جز نوشته مقدسی، در میان متون متقدم اسلامی هیچ شاهی بر ضبط مهنذر وجود ندارد و بر این اساس شاید بتوان صورت مهنذر را حاصل تصحیف دانست.

در هر صورت اگر نام اصلی این دژ آن‌گونه که قزوینی براساس قدیمی‌ترین ضبط‌ها استدلال کرده است، پهنذر باشد؛ آنگاه ممکن است بتوان این نام را ترکیبی از دو واژه pahan (یا pah) به معنای پهن، وسیع و بزرگ (مکنزی، ۱۳۷۳: ۱۱۸؛ Nyberg, 1974: 148) و dar به معنای کاخ و یا در و دروازه (مکنزی، ۱۳۷۳: ۱۱۸؛ Nyberg, 1974: 58)، مجموعاً به معنای کاخ وسیع یا دروازه عریض دانست.^۷ این معنای دوم بر فرض وجود، شاید به مجاورت قلعه با گذرگاهی طبیعی که در گذشته یکی از دو مسیر اصلی ارتباطی دشت شیراز به دشت مرو دشت محسوب می‌شد (Whitcomb, 1985: 14) و قلعه به صورت مستقیم بر آن نظارت داشت، مرتبط باشد.

شباهت نام امروزی این قلعه، یعنی «بندر» با نام عام این واژه، رواج باورها و افسانه‌های عامیانه و بی‌پایه‌ای را در پی داشته که گویا جملگی در پی توجیه این نام‌گذاری برای قلعه‌ای با این نام در فاصله چند صد کیلومتری از دریا هستند، از آن جمله نقل شده که: زمانی تا مسافتی اطراف این قلعه را آب فراگرفته بوده به گونه‌ای که کشتی‌ها رفت و آمد می‌نموده‌اند (فرست شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۱۶، حاشیه ۲) و دیگر آن که زمانی مقداری کاه که در چاه این قلعه ریخته شده پس از مدتی در دریا دیده شده است! (Sykes, 1902: 322؛ زیانی، ۱۳۸۸: ۵۴).

آیا قلعه بندر همان دژ «شه‌موبد» است؟

برخی از مهم‌ترین جغرافیانگاران دوران اسلامی از کهن‌دژی به نام «شه‌موبد» در شیراز نام برده‌اند

تصویر ۳: قلعه‌بندر بر فراز دشت شیراز (دید از غرب) طرح از سر ویلیام اوزلی (Ouseley, 1821: 32, Pl. XXVIII).
 Fig. 3: Qal'eh Bandar overlooking the Shiraz Plain (View from the West) Sketch by Sir William Ouseley; (Ouseley, 1821: 32, Pl. XXVIII).

(حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۳۱؛ اصطخری، ۱۹۲۷: ۱۱۶؛ ابن حوقل، ۱۹۳۸: ۲۷۲) که غالب پژوهشگران آن را همان قلعه فهندر/ بندر و اطلاق نام «شه‌موبد» به آن را حاکی از تعلقش به دوره پیش از اسلام دانسته‌اند (بارتولد، ۱۳۷۷: ۱۹۳؛ شوارتس، ۱۴۰۰: ۶۷، زیرنویس شماره ۸؛ Shahbazi, 2004; Whitcomb, 1985: 227؛ اصطخری هم‌چنین در میان طسوج‌های (نواحی) سیزده‌گانه دشت شیراز، از طسوجی با عنوان «شاه‌موبد/ شاه‌مرنگ»^۴ یاد می‌کند که شهر نویناد شیراز در بخشی از این طسوج و چهار طسوج دیگر جای‌گرفته و جامع و بازارهای شهر نیز در همین طسوج قرار داشته‌اند (اصطخری، ۱۹۲۷: ۱۰۴). تاکنون دلایل متقنی برای انطباق این جای‌نام (قلعه شه‌موبد) با قلعه‌بندر ارائه نشده و به عکس، «ویتکمب» کوشیده است تا براساس محل قلعه‌بندر (به باور او و دیگران همان قلعه شه‌موبد)، محدوده طسوج شاه‌مرنگ/ شه‌موبد را در دشت شیراز و در کنار دیگر طسوج‌ها به دست دهد (Whitcomb, 1985: 227, 228, fig. 81). نگارندگان با دلایلی که در ادامه خواهد آمد، بر آنند که محل قلعه شه‌موبد نه قلعه‌بندر که آن‌گونه که فرای نیز محتمل‌تر می‌داند (Frye, 1973a: 2) همان ویرانه‌های موسوم به قصر ابونصر است. در تأیید این مکان‌یابی می‌بایست به یکی از گل‌مهرهای مکشوف از قصر ابونصر (تصویر ۴) اشاره کرد که اتفاقاً پرتکرارترین اثرمهر این مجموعه نیز به شمار می‌رود و بر روی آن به پهلوی عنوان «مغ؟ شیراز» šyl'cy mgwx آمده است (Upton, 1973: 24; Fry, 1973b: 49, 62: D.177). ترکیب مخفف mgwx یا mgwh رایج‌ترین منصب اداری است که در اثر مهرهای اداری باقی‌مانده بر گل‌مهرهای ساسانی دیده می‌شود و درباره آن بحث‌های فراوانی صورت پذیرفته است (Bivar, 1969: 120-121). «ماریک» این واژه را مخفف mgw-h[^{nk}] به معنای خانه مغ یا مجازاً به معنای دفتر کار یا دیوان مغ در نظر گرفته است (Maricq, 1959: 268). «ژینیو»، نخست آن را به شکل «mogvēh» به معنای «مغ خردمند» و دانا در نظر گرفت (Gignoux, 1987; Gignoux, 1985: 206; Gignoux & Gyselen, 1982).

تصویر ۴: طرح یکی از اثرمهرهای به دست‌آمده از قصر ابونصر شامل عبارت šyl'cy mgwx «مغ؟ شیراز» (Frye, 1973b: D.177).
 Fig. 4: Drawing of one of the seal impressions recovered from the Qasr-i Abu Naser, including the inscription šyl'cy mgwx (Frye, 1973b: D.177).

(27)، اما بعداً با نظر «زوندزمان» که آن را کوتاه‌شده صورت فارسی باستان *maguθwa به معنای «نهاد» یا «منصب مغ» (Sundermann, 1989: 362) تفسیر کرده بود، همراه شد (Gyselen, 2015: 87-88). «گیزلن» هم‌داستان با این نظر، mgwh را نشان یک نهاد محلی تعبیر کرده که رد و نشان آن را تنها در شواهد مهرشناسی می‌توان جست (Gyselen, 2015) و «گروپ» نیز در تفسیری مشابه آن را نهاد یا اداره مغان و صورت فارسی میانه از واژه فارسی باستان *magupaiθya دانسته است (Gropp, 1974: 137-138).

درمقابل، فرای واژه *mgwx را مخفف /magu-x [wadāy]/ mgwx[wt³y] و به معنی «رئیس مغان» یا «روحانیون» (chief magu/chief priest) گرفته (Frye, 1966: 123; Frye, 1968: 120-) و در تأیید این بازسازی به گل‌مهری در موزه بریتانیا استناد می‌کند (Fry, 1973b: 50) که عنوان *mgwxwd³t به صورت کامل بر آن ضبط شده است (Bivar, 1969: 51). بر این اساس، نگارندگان بر این باورند که چون واژه فارسی میانه *xwadāy به معنای «سرور/ خدا» (مکنزی، ۱۳۷۳: ۱۶۴)، در متون فارسی نو معمولاً به شکل شاه برگردانده شده است - هم چون برگردان خودای نامگ به شاهنامه (Hämeen-Anttila, 2018: 1-2) - واژه «شاه‌موبد» نیز می‌تواند برگردانی نو از عنوان *magu xwadāy باشد. ترجمه واژه mgw به موبد به جای مغ نیز شاید ناشی از عدم اقبال زرتشتیان سده‌های نخستین اسلامی به واژه «مغ» در معنی طبقه روحانی - به دلیل برخی ملاحظات - و جایگزینی واژه‌های دیگر به جای آن باشد، موضوعی که در متون پهلوی تدوین شده در این دوره نیز مشهود است (ن. ک. به: ۹۲: De Jong, 2005).

اگرچه ویتکمب به تصریح قلعه‌بندر را محل دژ شه‌موبد می‌داند (Whitcomb, 1985: 227)، اما او نیز با این نظر همراه است که قصر ابونصر در اواخر دوره ساسانی به عنوان یک مرکز رسمی دولتی تحت تسلط موبدان مستقر در دژ اداره می‌شده (Whitcomb, 1985: 221)، جایی که مقر اداری فرماندار محلی و ارگ یا کهن‌دژی بر فراز دشت شیراز بوده است (Frye, 1973a: 3). با این تفاسیل، نگارندگان برآنند که اگر دژی در آن دوره و اوایل دوران اسلامی به «شه‌موبد» یا ترکیبی نزدیک به آن نام‌بردار بوده، آن دژ نه قلعه‌بندر که احتمالاً همان قصر ابونصر، یعنی همان محل استقرار magu xwadāy یا نهاد اداری آن است.

قلعه‌بندر در منابع مکتوب (جدول ۱)

منابع مکتوب تاریخی این قلعه را از مهم‌ترین قلاع ایران دانسته (کتبی، ۱۳۶۴: ۶۷؛ زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۰) و قدمت آن را به دوره ساسانی می‌رسانند؛ با این حال، روایات معدودی که به این قلعه در دوره ساسانی اشاره دارند چندان دقیق به نظر نمی‌رسند و شانه‌به‌شانه افسانه می‌سایند. مؤلف شیرازنامه درباره اهمیت این قلعه در دوره پیش از اسلام می‌نویسد: «و ملوک فرس پیش از بنای محروسه شیراز آن [قلعه] را معتبر و معمور داشتند و پیوسته به آن مستظهر بودند». وی بانی قلعه را فردی به نام «فهنر» از نسل «هرمزد ساسانی» می‌داند که از نزد «شاپور ذوالاکتاف» پسر هرمزد با لشکری به فارس گریخت. در آنجا جمعی از ساسانیان که در پایین مسجد سلیمان^۱ در صحرای برم‌دلک سکنی داشتند به اطاعت از وی درآمدند و سپس وی قلعه‌ای بنا نمود که به فهنر شهرت یافت^۲ (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۱-۴۰). باید توجه داشت که اگرچه در تعداد و نام فرزندان «هرمز دوم» در میان منابع ایرانی و غربی اختلافات فراوانی وجود دارد (Azarnoush, 1986; Weber, 2016: 340-341; Shahbazi, 1985: 184; Herzfeld, 1920: 69) از این منابع، ذکر از فرزندی با نام «فهنر» یا «فهن» نرفته است؛ هم‌چنین این نام در هیچ منبع دیگری نیز به عنوان فردی مرتبط با تاریخ ساسانیان یا از نسل هرمزد ذکر نشده است. به نظر می‌رسد این داستان با روایتی احتمالاً عامیانه که در هزار و یک شب بازتاب یافته درآمیخته است،

آنجا که پسر «ملک شاپور» با جمع اندکی از سپاهیان پدر به شیراز می‌گریزد و به پادشاه شیراز پناه می‌برد (هزار و یک شب، ۱۳۳۷، ج ۴: ۲۴۴).

«زرکوب شیرازی» هم چنین نقل کرده است که پس از آن‌که «شیرویه»، پدرش «خسروپرویز» و برادران و برادرزادگانش را به قتل رسانید، دایه «یزدگرد» وی را که تنها چهار سال داشت، برگرفت و به سمت فارس گریخت و یزدگرد خردسال، مدت دو و نیم سال در قلعه فهندر اقامت داشت. وی پس از آن‌که به سلطنت رسید مجموعه‌ای شامل تاج انوشیروان و جواهرات و خزائن نفیس را به این قلعه فرستاده (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۱؛ هم چنین، حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۶۲۲-۲۳) و در چاهی عمیق که دهانه آن بر قلعه کوه این دژ قرار داشت مدفون و مخفی نمود و بر فراز آن چاه، بنایی به شکل عبادتگاه (دیر) ساخت که بسیار مورد توجه و احترام روحانیون (رهابین) بود. این بنا، گنبدی مدور داشت و ۳۶۰ درپچه آن به هنگام طلوع آفتاب نور را منعکس می‌نمود (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۲-۴۱). با توجه به همخوانی این روایت با واقعه تاریخی فراری دادن یزدگرد خردسال به اصطخر و سپس پیدا شدن و به سلطنت رساندن و تاج‌گذاری او در همین شهر (طبری، ۱۳۸۷، ج ۲: ۲۳۴)، شاید بتوان رگه‌هایی از واقعیت در آن یافت، اما برای موارد دیگر چون انبار و مخفیگاه خزائن سلطنتی ساسانی (ن. ک. به: ادامه مطالب) یا ساخت معبدی گنبدین توسط وی، قرینه و شاهی جز اشارات مذکور وجود ندارد؛ افزون بر این، توصیف افسانه‌گون این معبد با ۳۶۰ درپچه بسیار آشناست، وصف کاخ «عضدالدوله» در شیراز با ۳۶۰ اتاق (ن. ک. به: مقدسی، ۱۴۱۱: ۴۴۹؛ آزاد، ۱۳۸۱: ۸۲)، اشاره هزار و یک شب به ۳۶۰ اتاق برای هر یک از ۳۶۰ همسر «عمر بن نُعمان» از شاهان حیره^{۱۱} (الف لیل و لیل، ۱۸۳۹: ۳۵۱-۳۵۲)^{۱۲} یا حتی خانه اساطیری الهه آناهیتا با ۱۰۰ پنجره درخشان (اوستا، آبان یشت، بند ۱۰۱) ریشه افسانه‌ای یا اساطیری آن را بیشتر می‌نمایاند.

اگرچه این روایات و توصیفات افسانه‌گون و اغراق‌آمیز تنها روایات مکتوب برجای مانده هستند که در خلال آن‌ها به رخدادهایی درباره قلعه‌بندر در دوره ساسانی اشاره شده است، اما از صدر اسلام و فتوحات گزارش‌های موثق‌تری در دست است. مؤلف شیرازنامه به گشایش و سپس تخریب قلعه به دست اعراب، در زمان قوت گرفتن مسلمانان در فارس و حکمرانی «تابعین و تبع تابعین»^{۱۳} در مملکت اشاره کرده، اما از تاریخ دقیق و چگونگی این فتح سخنی به میان نیاورده است (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۲-۴۱). آگاهیم که ناحیه شیراز به سال ۲۰ ه. ق. و اواخر خلافت «عمر بن خطاب»، بدون درگیری شدید و با قرار پرداخت خراج گشوده شد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۴۱؛ قدامه بن جعفر، ۱۹۸۱: ۳۸۸)؛ اما گویا قلعه‌بندر با «قهر و غلبه» گشوده شده است (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۶۲۳). موضوع عدم وقوع درگیری در فتح اولیه ناحیه شیراز و نیز اشاره شیرازنامه به حکمرانی «تابعین و تبع تابعین» - یعنی دو تا سه نسل پس از پیامبر ﷺ - در زمان گشایش دژ فهندر، می‌تواند تاریخ فتح قلعه و تخریب احتمالی آن به دست اعراب را به چند دهه پس از فتح اولیه ناحیه شیراز بکشانند؛ بر این اساس، می‌توان درگیری شدیدی که به گفته «جنید شیرازی» (۱۳۲۸: ۲۷۷-۲۷۴) میان مسلمانان و زرتشتیان متحصن در قلعه‌بندر شیراز رخ داد و به کشته شدن «دولت بن ابراهیم بن مالک‌اشتر» انجامید را با همین واقعه مطابقت داد. با توجه به عدم آگاهی از سال کشته شدن دولت بن ابراهیم، شناخت تاریخ دقیق وقوع این درگیری امکان‌پذیر نیست^{۱۴}، اما براساس تاریخ کشته شدن پدر وی «ابراهیم اشتر نخعی» (سال ۷۲ ه. ق.) و این‌که ابراهیم در زمان قیام «مختار ثقفی» احتمالاً جوان بوده است (شاکر حسین، ۱۳۸۳: ۹۸)، تاریخ درگیری و فتح قلعه‌بندر را نیز باید میانه‌های نیمه دوم سده نخست هجری قمری یا پس از آن دانست. احتمالاً وقوع چنین شورش‌ها و مقاومت‌هایی بود که ساخت شهر نوبنیاد شیراز را در حدود همین سال‌ها برای حکام عرب ضروری ساخت (ن. ک. ب: عطایی و موسوی حاجی، ۱۳۹۲: ۸).

گویا دژ فهندر تا زمان «آل بویه» هم چنان خراب بوده تا آن که «عمادالدوله» نخستین فرمانروای این سلسله، در سال ۳۲۷ ه.ق. آن را بازسازی نمود و آبی که در پای قلعه روان بود^{۱۵} را با گشایش سرچشمه آن افزون ساخت (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۶۲۳، زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۱). مقدسی (۱۴۱۱: ۴۴۷) ساخت این دژ و حفر چاه آن را به «عضدالدوله» نسبت داده که با توجه به پیشینه قلعه، تنها می‌توان آن را مرمتی دوباره قلمداد کرد. چندی بعد «ابوغانم فرزند عمیدالدوله»^{۱۶} که مدتی در دژ فهندر ساکن بود، آن را با تخریب سرای عضدالدوله در شیراز و استفاده از چوب و آهن آن، مرمت نمود (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۳۳؛ زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۱). به دلیل استحکام و موقعیت ویژه قلعه در فاصله اندک از شیراز پایتخت آل بویه، این دژ در این دوره اهمیت زیادی یافته و بارها محل دربند کردن بزرگان، تحصن فرمانروایان آل بویه و درگیری میان آنان قرار گرفته است. از مهم‌ترین این وقایع می‌توان به حبس «صمصام‌الدوله ابوالنجار مرزبان»، توسط برادرش «شرف‌الدوله ابوالفوارس» در این دژ و نیز متحصن شدن «ابومنصور فولادستون» در دژ مذکور در برابر محاصره برادرش «ابوسعید» اشاره کرد (برای جزئیات و ارجاعات ن. ک. به: جدول ۱، ردیف‌های ۸ و ۱۲). این قلعه در کشمکش‌های میان «طغرل سلجوقی» و آل بویه به سال ۴۴۴ ه.ق. نیز محل منازعه قرار گرفته است. نیز به سال ۴۵۵ ه.ق. در زمان حکومت «آل ارسلان سلجوقی» به دلیل تمرد ساکنین، به محاصره لشکر وزیر وی «خواجه نظام‌الملک» درآمد و ظرف مدت شش یا شانزده روز فتح گردید (جدول ۱، ردیف‌های ۱۳ و ۱۶).

به نظر می‌رسد که پس از این تاریخ، مدت نزدیک به دو سده، این دژ یا متروک بوده و یا از اهمیت چندانی برخوردار نبوده است؛ زیرا طی این مدت تا زمان «شاه ابواسحاق اینجو» (نیمه قرن هشتم هجری قمری) که گویا این دژ را محل خزانه سلطنتی خویش قرار داده بود (جدول ۱، ردیف ۱۸)، نه تنها در هیچ واقعه مهم تاریخی نامی از آن برده نشده است، بلکه استفاده از چاه‌سنگی عمیق و معروف آن برای اعدام زنی مرتکب زنا و مستوجب قتل در سال ۶۸۹ ه.ق. (ن. ک. به: ادامه مقاله و نیز جدول ۱، ردیف ۱۷)، می‌تواند شاهی بر افول جایگاه برجسته پیشین و یا تغییر کاربری قلعه باشد (برای توصیف چاه‌های قلعه و جزئیات این مجازات ن. ک. به: ادامه مقاله). شیراز بعد از سقوط دولت ایلخانان (۷۳۶ ه.ق.) برای بیش از ۲۰ سال محل نزاع میان «آل اینجو»، «مظفریان»، «چوپانیان» و «آل جلایر» بود (خیراندیش و منصوری، ۱۳۹۱: ۵۱). در این دوره این قلعه بار دیگر اهمیت خود را باز یافته و محل حصار، تحصن و منازعات نظامی مختلفی قرار می‌گیرد که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به محاصره قلعه توسط «شاه‌سلطان» و تسلیم «مجدالدین سربندی» دژبان قلعه و تقدیم خزائن حکومتی «شیخ ابواسحاق اینجو» به «شاه‌شجاع مظفری» در شیراز به سال ۷۵۵ ه.ق. اشاره کرد (ن. ک. به: جدول ۱، ردیف‌های ۱۷ و ۱۸). شاید صدمات وارده بر پیکره دژ در طی این محاصره موجب شد تا پس از دربند شدن «شاه‌یحیی» در قلعه توسط شاه‌شجاع به سال ۷۶۰ ه.ق. وزیر وی «قوام‌الدین صاحب‌عیار» حصار و خندقی بر گرداگرد قلعه ایجاد کند (ن. ک. به: جدول ۱، ردیف ۲۰ و ۲۱). تحصن شاه‌یحیی و محاصره دژ توسط شاه‌شجاع به سال ۷۶۴ ه.ق. نیز از دیگر حوادث مرتبط با این دژ در طی دوره «مظفری» به شمار می‌رود (ن. ک. به: جدول ۱، ردیف ۲۲). ویتکمب، دارالضرب متعلق به این دوره با نام بندر یا بندز (ن. ک. به: عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۲۴-۱۲۳) را نیز احتمالاً با این قلعه مرتبط می‌داند (Whitcomb, 1985: 37, 227).

به نظر می‌رسد آسیب‌هایی که در طی دوره مظفری بر دژ وارد گردید به اندازه‌ای بود که «امیر سونجک» در سال ۷۹۶ ه.ق. به فرمان «تیمور» و یا پسرش «عمرشیخ» بار دیگر به مرمت قلعه که توسط شاه‌شجاع خراب شده بود، پرداخت (ن. ک. به: جدول ۱، ردیف ۲۴).

اگرچه حبس «امیرزاده پیرمحمد» فرزند تیمور در قلعه توسط «امیرسعیدبرلاس» به سال ۸۰۲ ه.ق. متأخرترین روایت تاریخی دوره تیموری است که در آن به شکل روشن و مستقیم از این

قلعه نام برده شده است (ن. ک. به: جدول ۱، ردیف ۲۵) اما در کتیبه‌ای سنگی مربوط به حدود سال ۸۷۱ ه. ق. که مالیات‌های شیراز را فهرست می‌کند (تصویر ۵) به یک قلم مالیات تحت عنوان «آن چه از آب جبل زایجان به جهت قلعه می‌گیرند» اشاره شده (ن. ک. به: Limbert, 2004: 71-72). با توجه به نام جبل زایجان که به دشت پایین قلعه بندر اطلاق می‌شده و از قنات فهندز یا «کت سعدی» مشروب می‌گردید (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۹۰۴)، این اشاره بی‌تردید قلعه بندر را در نظر داشته و شاهی است از مورد استفاده بودن قلعه در این زمان.

تصویر ۵: سنگ کتیبه مالیات شیراز، قرن نهم هجری قمری (Limbert, 2004: 71).

Fig. 5: Tax inscription stone of Shiraz, 9th century AH/15th century AD (Limbert, 2004: 71).

پس از آن، «تاورنیه» از کاربری قلعه تا زمان حکومت «امامقلی خان» (متوفی ۱۰۴۲ ه. ق.) بر فارس در دوره صفوی خبر می‌دهد. به گفته وی، این دژ که از تنها مسیر دسترسی به مناطق شمالی و شرقی شیراز محافظت می‌کرد^۷، پس از احداث راه جدید شمال شیراز از طریق تنگ موسوم به «الله اکبر» (دروازه قرآن امروزی)، اهمیت سابق خود را از دست داده و متعاقب فتح لار و هرمز، به منظور صرفه جویی در هزینه‌های دولت و نیز کاهش خسارت و زحمت تجار در پرداخت هزینه راهداری، هم چون دیگر قلاع بین‌راهی توسط امامقلی خان تخریب گردید (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۴۴-۳۴۳). اگر اشاره تاورنیه بر تأخر زمانی این تخریب نسبت به فتح هرمز را دقیق بپنداریم، آنگاه این دژ دست‌کم تا سال ۱۰۳۱ ه. ق. یعنی سال فتح هرمز به دست امامقلی خان (اسکندر بیگ ترکمان، ۱۳۹۲: ۹۷۹) معمور و مورد استفاده بوده و پس از آن تخریب شده است.

باید در نظر داشت که اگرچه قلعه بندر پس از تخریب نهایی در دوره صفوی دیگر هیچ‌گاه روی آبادانی ندید، اما این دژ و به ویژه چاه اصلی آن همواره در خاطر و خاطره مردم و تاریخ شیراز باقی‌مانده و محل دژ هم‌چنان مورد توجه بوده است. شاید بخشی از توجه به چاه قلعه به پیشینه آن برای انجام مجازات و استمرار آن در تاریخ مربوط باشد (ن. ک. به: ادامه مقاله و جدول ۱، ردیف ۱۷).

در دوره قاجار و به سال ۱۳۳۶ ه. ق. «قوام‌الملک» از سوی انگلیسی‌ها به مذاکره در محل قلعه بندر (که دیگر این زمان متروک بوده) با سردار قشقایی «علی خان» که کوه‌های شمالی شیراز را در اختیار داشت، فرستاده شد. مذاکراتی که مشابه آن در همان ایام در محل «چاه مرتاض علی» نیز ترتیب داده شده بود (امداد، ۱۳۸۷: ۶۴۷-۶۴۶).

محل این دژ و دامنه و کمرکش کوه آن امروزه تفرجگاه مردم شیراز به شمار می‌رود و «شُرشُرک» سنگی آن تا چند دهه پیش محل بازی کودکان و مورد اشاره برخی شاعران شیراز و نویسندگان بوده است (ن. ک. به: بهروزی، ۱۳۵۴: ۱۸؛ کریستن سن، ۱۳۲۲: ۳۹۷-۳۹۶؛ براون، ۱۳۸۱: ۳۰۷).

بدین ترتیب، از لابه‌لای متون تاریخی به‌طور نسبی نُه دوره شامل: ساخت، مرمت، افزودن و یا تخریب را برای قلعه پهن‌در می‌توان شناسایی نمود:

- دوره اول: ساخت قلعه، هم‌زمان با حکومت شاپور دوم؟ (ساسانی)
 - دوره دوم: افزودن، حکومت یزدگرد سوم؟ (ساسانی)
 - دوره سوم: تخریب، قرن اول هجری قمری (فتوحات)
 - دوره چهارم: مرمت، ۳۲۷ ه.ق. عمادالدوله، (آل بویه)
 - دوره پنجم: مرمت یا افزودن، عضدالدوله (آل بویه)
 - دوره ششم: مرمت، ابوغانم بن عمیدالدوله (آل بویه)
 - دوره هفتم: مرمت یا افزودن، ۷۶۰ ه.ق. شاه شجاع (آل مظفر)
 - دوره هشتم: مرمت، ۷۹۶ ه.ق. امیر سونجک (تیموری)
 - دوره نهم: تخریب نهایی، پس از ۱۰۳۱ ه.ق. امام‌قلی خان (صفوی)
- هم‌چنین بر همین اساس، سه دوره نسبی فترت را می‌توان برای این دژ در نظر گرفت:

۱. از اواخر قرن اول هجری قمری تا دوره آل بویه

۲. از نیمه دوره سلجوقی تا دوره آل اینجو

۳. از نیمه دوره صفوی تا عصر حاضر

البته روشن است که این دوره‌بندی تنها براساس شواهد و قرائن مکتوب تاریخی ارائه شده و ارزیابی آن نیازمند انجام بررسی و کاوش‌های دامنه‌دار و دقیق باستان‌شناسی در این قلعه مهم تاریخی است.

معماری قلعه و چاه‌های آن

از شواهد معماری نه‌چندان زیاد باقی‌مانده بر سطح روشن است که نقشه نامنظم این قلعه براساس وضعیت توپوگرافی کوه، به‌شکلی تقریباً دوزنقه طراحی شده است (تصویر ۶). از بقایای حصار بیرونی قلعه، تنها بخشی از دو برج مدور در دو گوشه شمالی غربی و شمال شرقی دیده می‌شود که قطر آن‌ها به بیش از ۷ متر می‌رسد و امروزه تنها حدود ۲/۵ متر از ارتفاع آن‌ها باقی‌مانده است (تصویر ۷: شماره‌های ۱ و ۲). در بخش جنوبی، بخشی از حصار و استحکامات قلعه تا ارتفاع بیش از ۵ متر با ضخامت حدود ۱/۲۰ متر باقی‌مانده است (تصویر ۷: شماره ۴)؛ هم‌چنین در سطح محوطه آثاری از بقایای معماری به‌همراه پی دیوارهایی به ضخامت یک متر به چشم می‌خورد. برای ساخت استحکامات دفاعی قلعه در قسمت‌های ناهموار کوه، به‌وسیله قلوه‌سنگ و ملات، ناهمواری‌ها پر شده و سپس نسبت به پی‌سازی دیوار و حصار قلعه اقدام شده است و نمونه‌های آن بیشتر در ضلع شمال‌شرقی قلعه که بافت و شکل کوه غالباً صخره‌ای و به‌شکل پرتگاه است، دیده می‌شود (تصویر ۷: شماره ۳)؛ هم‌چنین بیشتر مساحت قلعه به‌خاطر قرارگرفتن بر روی بستر طبیعی کوه دارای شیب نسبتاً تند، شرقی-غربی است. مصالح به‌کاررفته در ساخت قلعه غالباً شامل لاشه سنگ، آجر و ملات گچ و آهک است.

بر فراز کوه قلعه‌بندر، سه چاه سنگی عمیق موسوم به «چاه قلعه‌بندر»، «چاه دختر» و «چاه پیرزن» وجود دارد که به‌دلیل عمق زیاد حفرشده در سنگ، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند (تصاویر ۶ و ۸). اگرچه در برخی موارد دو چاه موسوم به «پیرزن» و «دختر» از چشم بازدیدکنندگان و سفرنامه‌نویسان مغفول مانده‌اند، اما چاه اصلی قلعه به‌دلیل وسعت بیشتر دهانه و موقعیت

۱. چاه اصلی قلعه بندر ۲. چاه پیرزن ۳. چاه دختر ۴. برج غربی ۵. برج شرقی ۶. بقایای استحکامات و حصار در جنوب قلعه

تصویر ۶: قلعه بندر، دید از غرب (Google Earth).
Fig. 6: Qal'e Bandar, View from the West (Google Earth).

۱. برج شرقی ۲. برج غربی ۳. دیواره‌های طبیعی و مصنوعی شمال قلعه ۴. بقایای استحکامات و حصار جنوبی قلعه

تصویر ۷: بقایای برج‌ها و استحکامات قلعه (نگارندگان، ۱۳۹۷).
Fig. 7: Remains of the towers and fortifications of the castle (Authors, 2018).

مناسب، از سوی اغلب سفرنامه‌نویسان مورد توجه و توصیف قرار گرفته است. قدیمی‌ترین اشاره باقی‌مانده به این چاه را در اثر مقدسی (۱۴۱۱: ۴۴۷) می‌توان یافت: «و در شیراز قلعه‌ای است که عضالدوله آن را بنا نهاد و اموال بسیاری بر آن صرف کرد و در آن چاهی در دل کوه حفر کرد که تا پایین آن عمق داشت». مشابه این چاه‌ها که معمولاً به منظور تأمین آب ساکنین قلعه از

۱. دهانه مسدود شده چاه قلعه بندر ۲. دهانه چاه پیرزن ۳. دهانه چاه دختر

تصویر ۸: چاه‌های قلعه بندر (نگارندگان، ۱۳۹۷).

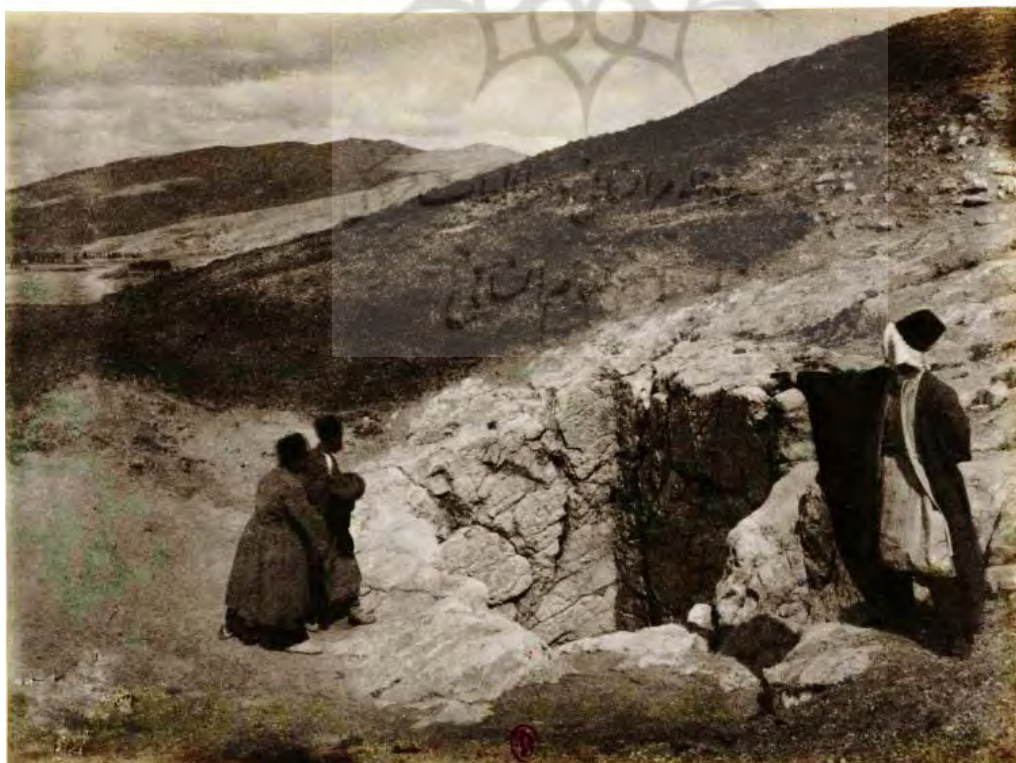
Fig. 8: The wells of Qal'e Bandar (Authors, 2018).

طریق دسترسی به منابع آبی روان در پای قلاع کوهستانی (در این مورد آب قنات سعدی) و جاری در دل کوه حفر می‌شدند در قلعه دختر فیروزآباد (هوف، ۱۳۶۶: ۹۲؛ نوروززاده‌چگینی و همکاران، ۱۳۹۳: تصویر ۳) و قلعه پل فسا در شرق شیراز (لطفی‌نسب، ۱۳۹۸: ۵۹)، قلعه فلک‌الافلاک لرستان (ایزدپناه، ۱۳۵۰: ۱۱۳؛ امیدی، ۱۳۹۵: ۸۸) و قلعه سموران جیرفت (امیرحاجلو و شهسوراری، ۱۳۹۵: ۵۶) دیده می‌شود.

بزرگ‌ترین چاه قلعه، موسوم به چاه قلعه‌بندر، بر سطح نسبتاً همواری که با شیبی تند به دامنه جنوبی کوه منتهی می‌گردد، قرار گرفته است. دهانه مستطیل‌شکل این چاه با ابعاد حدود ۳×۴ متر، به دلیل خطر سقوط بازدیدکنندگان، در سال‌های اخیر پوشانده شده است. به دلیل عمق زیاد این چاه و دشواری حفر آن، عوام شیراز در گذشته این چاه را ساخته دیوها می‌پنداشته‌اند (Ouseley, 1821: 32). اکثر سفرنامه‌نویسانی که از این چاه بازدید کرده‌اند، هر یک به شیوه‌ای سعی در اندازه‌گیری عمق این چاه داشته‌اند؛ اما تفاوت‌های فراوانی در اعداد و ارقام آنان مشاهده می‌شود (تنها برای نمونه ن. ک. به: فرصت‌شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۱۷؛ Wills, 1891: 275). تفاوت این گزارش‌ها تا اندازه‌ای است که «کرزن» پس از برشمردن تعدادی از ارقام ارائه‌شده توسط آنان، تفاوت‌ها و تناقضات موجود را دلیلی بر مبهم و مردود بودن توصیف و شرح جهانگردان از اماکن مختلف ایران می‌داند (Curzon, 1892: 107). این چاه که ابتدا در سال ۱۳۳۱ ه.ش. توسط گروهی از کوهنوردان درنوردیده و عمق آن ۱۰۲ متر اندازه‌گیری شد (معرفت، ۱۳۷۳: ۳۸۷)؛ بار دیگر در بهمن‌ماه ۱۳۹۱ ه.ش. توسط گروهی از «باشگاه کوهنوردی و اسکی شیراز جوان» پیمایش شد. براساس گزارش این گروه، عمق کنونی چاه ۸۸ متر است، اما این ژرفای اصلی چاه نیست و کف چاه به علت پرتاب سنگ‌های متعدد و ریزش خاک‌های اطراف دهانه چاه به درون آن توسط جریان آب باران، تا اندازه‌ای پر شده است (باشگاه کوهنوردی شیراز جوان، ۱۳۹۱). در سده‌های گذشته نیز برخی از سفرنامه‌نویسان به پرتاب سنگ‌های متعدد توسط مردم به درون چاه اشاره کرده و

این موضوع را دلیل کاهش ژرفای چاه دانسته‌اند (برای نمونه ن. ک. به: تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۴۴؛ Ouseley, 1821: 32; Wills, 1886: 71)؛ اگرچه درباره شباهت و هم‌دوره بودن این چاه و چاه صخره‌ای دستکند و مربع‌شکل هخامنشی در تخت جمشید که به منظور کنترل و ذخیره آب ناشی از سیلاب و ممانعت از سرازیر شدن آن به بناهای تخت جمشید حفر شده بوده (Schmidt, 1939: 88-89؛ شهبازی، ۱۳۸۴: ۲۲۳) نظراتی ایراد شده است (برای نمونه ن. ک. به: سامی، ۱۳۴۸: ۷۵-۷۴؛ همان، ۱۳۶۳: ۲۴-۲۳؛ بهروزی، ۱۳۵۴: ۱۷؛ اخوان‌زنجانی، ۱۳۸۷: ۹۱؛ زبانی، ۱۳۹۴: ۷)، اما این چاه از نظر کارکرد، شکل و حجاری با چاه‌های سنگی قلعه دختر فیروزآباد و قلعه پل فسا شباهت تام دارد و به نظر می‌رسد که نه هم‌چون چاه تخت جمشید برای پیشگیری از سیل و ذخیره آب که همانند این نمونه‌های مذکور، به منظور دسترسی به منابع آبی پای قلعه و تأمین آب ساکنین و متحصنین قلعه ایجاد شده بود.

در طول تاریخ و احتمالاً در بازه‌های زمانی که قلعه از کاربری اصلی دور افتاده بوده (در برهه‌ای در قرن هفتم هجری قمری و نیز پس از دوره «شاه عباس صفوی») گزارش‌هایی از استفاده متفاوتی از این چاه در دست است. بنابر گزارش ابن فوطی، به سال ۶۸۹ ه. ق. دختر یکی از اعیان شیراز را که مرتکب زنا شده بود بنا به حکم شحنة به چاهی عمیق انداختند که بر فراز کوهی در نزدیکی شیراز بود و زنان مستوجب قتل را در آن می‌افکندند^{۱۸} (ابن فوطی، ۱۴۲۴: ۳۱۶). تردیدی نیست که چاه مذکور همان چاه عمیق و معروف قلعه بندر است، چراکه نه تنها چاه دیگری با این مشخصات بر فراز دیگر کوه‌های اطراف شیراز وجود ندارد، بلکه سفرنامه نویسان دوره صفوی و قاجار که از چاه قلعه بندر بازدید کرده‌اند، از انجام چنین مجازاتی در ارتباط با این چاه سخن گفته‌اند (ن. ک. به: جدول ۱: ردیف ۱۷، ستون سوم). این چاه وهم‌آور (تصویر ۹)، «ویلز» را به یاد یکی از داستان‌های «سناد بحری» و چاه توصیف شده در آن می‌اندازد و آن را «چاه مرگ» می‌نامد (Wills, 1891: 275).

تصویر ۹: چاه قلعه بندر در دوران قاجار، عکس از آلبرت هوتس (Thomson, 1891: 90).

Fig. 9: The well of Bandar Castle during the Qajar period, photograph by A. Hotz (Thomson, 1891: 90).

وی جزئیات این مجازات - که به قول وی در ۱۰ سال گذشته اتفاق نیفتاده و به مرور متروک شده بوده - را از قول یکی از نزدیکانش که شاهد ماجرا بوده بازگو می‌کند:^{۱۹} «موهای زن را تراشیده او را به شکل پشت و رو بر الاغی نشاندند و در شهر می‌گردانند. لوطیان و دلکان شهر می‌رقصیدند و آواز می‌خواندند و نوازندگان یهودی به اجبار با نواختن ساز جمعیت را همراهی می‌کردند. عامه مردم شهر نیز اطراف زن مفلوک ازدحام کرده بودند. الاغ را جلاد هدایت می‌کرد و نزدیک غروب به محل مجازات رسیدند. به قربانی از سر ترحم تریاک خوراندند و احتمالاً از سرنوشت خود بی‌اطلاع بود. به او دستور داده شد تا شهادتین را ادا کند که البته قادر به انجام آن نبود. درحالی‌که داستان زن از پشت بسته شده بود یک روحانی شهادتین را با نام او ادا کرد و جلاد گفت «برو» و با ضربه پا او را به جهان دیگر پرتاب کرد» (Wills, 1891: 275-276؛ هم‌چنین ن. ک. به: Wills, 1886: 70-72).

اما دقت در جزئیات داستان سفر چهارم سندباد بحری^{۲۰} در هزار و یک شب نکات جالب بیشتری پیش‌روی می‌نهد. در این داستان، سخن از سرزمینی است که سنباد ناخواسته پای در آن نهاده و مردمان آن، پس از مرگ هر شخص، همسر متوفی را نیز به همراه او در چاهی واقع در دامنه کوهی می‌افکندند، چاهی که سنگی درپوش آن بوده است. سندباد نیز به این رسم گرفتار می‌آید، با ریسمان به چاه درانداخته می‌شود و مدت‌ها در کنار استخوان مردگان به چاه در افتاده روزگار می‌گذراند. وی در نهایت، در انتهای چاه یا غار سوراخی می‌یابد که به کوهی بر ساحل دریای مالخ (شور) منتهی می‌شود (هزار و یک شب، ۱۳۱۶، ج ۳: ۳۵۵-۳۴۹). روشن است که جزئیات این داستان با مراسم مجازات زنان زانیه در چاه قلعه بندر که شرح آن گذشت اشتراکات بسیار دارد. ظرفه آن‌که در باورهای عامیانه مردم شیراز نیز روزگاری سنگ بزرگی درپوش این چاه بوده که بعدها به چاه فرو افتاده و در میانه آن گیر کرده است (ن. ک. به: زبانی، ۱۳۸۸: ۵۴). علاوه بر این، منتهی شدن چاه قصه به ساحل دریای شور، بی‌درنگ نام متداول و متأخر «قلعه بندر» و روایات و باورهای عامیانه مردم پیرامون ارتباط این چاه با دریا (Sykes, 1902: 322؛ زبانی، ۱۳۸۸: ۵۴) را در یاد می‌آورد. بر این اساس، به نظر می‌رسد که بار دیگر می‌توان ردی از ارتباط میان باورها و روایت‌های عامیانه پیرامون این قلعه با افسانه‌های هزار و یک شب یافت (افکندن زندگان در چاه، نوع مراسم، محل چاه در دامنه کوه، درپوش سنگی چاه و منتهی شدن چاه به دریا)، ارتباطی که هرچند در هیچ متن تاریخی یا ادبی به آن اشاره مستقیمی نشده است و تا به امروز نیز مورد توجه قرار نگرفته است، اما با توجه به تکرار چندباره و شباهتی چندوجهی، روشن و قابل قبول می‌نماید.

نمونه‌ای از استفاده از این چاه برای مجازات جسد مغضوب نیز ثبت شده است، آنجا که در دوره قاجار و به سال ۱۳۲۶ ه. ق. بقایا و استخوان‌های جسد سوزانده شده «سیداحمد معین‌الاسلام دشتکی» به چاه قلعه بندر افکنده شد^{۲۱} (امداد، ۱۳۸۷: ۴۷۳).

یکی دیگر از چاه‌های این قلعه به «چاه دختر» موسوم است.^{۲۲} این چاه که برخلاف چاه پیشین، دهانه و نقشه مدور دارد و سنگی بزرگ بخش زیادی از دهانه آن را پوشانده است، در اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۲ ه. ش. از سوی گروه کوهنوردی شیراز جوان مورد پیمایش قرار گرفت. نتایج این پیمایش نشان می‌دهد که عمق کنونی آن ۱۴۰ متر است و با توجه به ارتفاع ۹۰ متری دهانه چاه نسبت به خیابان مجاور در پای کوه، کف کنونی چاه حدود ۵۰ متر از زمین‌های اطراف کوه نیز پایین‌تر است. این در حالی است که کف چاه به مرور بر اثر انباشت رسوب و گل‌ولای و سنگ پر شده و کف اصلی چاه به مراتب پایین‌تر از عمق کنونی بوده است. بسیاری از سطح ریزشی دیواره چاه با آجر^{۲۳} و ملات ساروج و گچ پوشیده شده است و در میانه دیواره‌های آجری طاقچه‌های کوچکی وجود دارد (باشگاه کوهنوردی شیراز جوان، ۱۳۹۲).

به گفته افسر، چندین دهه پیش به هنگام بریدن کوه به منظور تعریض جاده سعدی، در عمق زمین راهی آشکار شده بود که این چاه را به قنات سعدی که از پای کوه می‌گذرد، مرتبط می‌کرده و بدین شکل آب شرب قلعه مهیا می‌شده است (افسر، ۱۳۷۴: ۱۴۶-۱۴۵؛ هم‌چنین، ن. ک. به: جواهری و جواهری، ۱۳۸۰: ۱۷۸؛ پیرنیا، ۱۳۸۷: ۱۸).

چاه سوم که دهانه آن در ارتفاع کمتری از کوه قرار دارد و از همین‌رو احتمالاً از عمق کمتری برخوردار باشد به «چاه پیرزن موسوم» است و هم‌چون چاه بزرگ قلعه، دهانه‌ای مستطیل شکل، اما در ابعادی کوچک‌تر دارد و بر فراز آن و در دل صخره مجاور، فضایی پلکان‌مانند حجاری شده است.

محل خزانه سلطنتی ساسانی؟

در شیرازنامه آمده که یزدگرد پس از وقایعی که در قلعه‌بندر و شیراز و اصطخر بر او گذشت و به تخت سلطنت نشست، تاج انوشیروان با خزاین بسیار و جواهری نفیس برای نگه‌داری به شیراز فرستاد و در چاه عمیق قلعه مدفون ساخت. زرکوب شیرازی باورهای مختلفی را برمی‌شمارد که این گنجینه یا هم‌چنان در آنجا مدفون و مخفی است یا در زمان حمله مسلمانان، به چین فرستاده شد و همان‌جا ماند و یا آن‌که این خزاین به دست «عضدالدوله دیلمی» افتاده است (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۱). جالب آن‌که نویسنده روضة‌الصفاء نیز بدون اشاره به مکانی خاص، روایتی از کشف گنجینه‌ای عظیم و انتقال آن به خزانه سلطنتی در ابتدای کار عضدالدوله که در شیراز بر مسند حکومت فارس و کرمان نشسته بود، نقل کرده است (میرخواند، ۱۸۹۱، ج ۴: ۵۵-۵۴). صحت و دقت این حکایات اگرچه چندان روشن نیست، اما احتمالاً باوری رایج و قدیمی مبنی بر این‌که شیراز محل خزانه یا گنجینه سلطنتی بوده است را نشان می‌دهد. ممکن است ریشه این موضوع به دوره هخامنشی بازگردد؛ چراکه در الواح ایلامی تخت جمشید، به خزانه یا انباری سلطنتی (به ایلامی: kapnuški) در شیراز اشاره شده است (Kawase, 1986: 267, 273)؛ واژه‌ای ایلامی که با «*ganza» باستان به معنای «گنج» مترادف است (Stolper, 1985: 93).

سفال‌های سطحی

«هاوزر» سفال‌هایی از قلعه‌بندر را ارائه کرده که از نظر او ساسانی بوده‌اند؛ وی سفال‌های مجموعه قلعه‌بندر را در یادداشت‌های میدانی خود دقیقاً همانند سفال‌های قصر ابونصر دانسته و آن‌ها را چنین توصیف و طبقه‌بندی کرده است: ۱- سفال‌های بدون لعاب نخودی یا مایل به سبز با تزئینات کنده و شانه‌ای؛ ۲- سفال‌های رایج آبی و آبی و سیاه؛ ۳- سفال‌های رایج با نقش لاجوردی یا فیروزه‌ای بر زمینه سفید همانند شبه‌چینی؛ ۴- یک قطعه شبه‌چینی آبی و سفید شاه‌عباسی (Hauser به نقل از: Whitcomb, 1985: 227). امروزه تراکم سفالینه‌های پراکنده بر سطح محوطه چندان زیاد نیست و این سفال‌ها نیز غالباً به دوره ساسانی و سده‌های اولیه و میانی اسلامی تعلق دارند؛ بر این اساس، مجموعه شواهد سفالین موجود با گزارشات منابع تاریخی درمورد استقرار در قلعه همخوانی نسبی دارد. در طی بررسی باستان‌شناسی دشت شیراز نیز این محوطه براساس یافته‌های سطحی به دوران ساسانی و اسلامی منسوب شده است (عسکری‌چاوردی، ۱۳۹۱: ۱۶).

نتیجه‌گیری

آن‌گونه که گذشت، تا پیش از ساخت شهر نوین شیراز در نیمه دوم سده نخست هجری قمری، مجموعه‌ای شامل قلعه‌بندر به همراه قلعه‌پل فسا و با مرکزیت قصر ابونصر کنترل دشت شیراز در دوره

جدول ۱: وقایع تاریخی مرتبط با قلعه بندر (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Tab. 1: Historical Events Related to Qaleh-Bandar (Authors, 2020).

ردیف	تاریخ	رویداد یا اشاره تاریخی مرتبط	منبع	توضیحات
۱	زمان حکومت شاپور دوم م. ۳۰۹-۳۷۹	ساخت قلعه توسط فردی به نام فهن یا فهندر از اوباد هرمز ساسانی (۲)	زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۱-۴۰، فرصت شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۱۷	ویژگی‌ها و نشانه‌های موجود در این روایت ما را بر آن می‌دارد تا آن را بیشتر روایتی افسانه‌ای از بنیان قلعه بدانیم تا بازتابی از یک واقعه تاریخی.
۲	زمان حکومت شیرویه م. ۶۲۸	نجات یزدگرد سوم خرداسل توسط دایانش از کشتار شیرویه و اقامت دو و نیم ساله وی در قلعه	زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۱، حسینی فسائی، ۱۳۸۲: ۲۳، ۲۲: ۱۶۲۲	فرصت شیرازی (۱۳۶۲: ۴۱۷-۴۱۸)، فردی که به سمت فارس گریخت و مدت دو و نیم سال در قلعه فهندر متحصن شد را خود شیرویه نوشته است.
۳	زمان حکومت یزدگرد سوم م. ۶۲۲-۶۵۱	فرستادن تاج نوشیروان و جمع‌آوری از جواهرات نفیس به قلعه و مخفی ساختن آن‌ها در چاه قلعه و ایجاد عبادتگاهی گنبددار بر فراز آن توسط یزدگرد سوم (۲)	زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۱-۴۲، حسینی فسائی، ۱۳۸۲: ۲۳، ۲۲: ۱۶۲۳	
۴	سده اول هجری قمری ق. ۳۲۷	تسخیر دژ توسط اعراب و تخریب آن	زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۱-۴۲، حسینی فسائی، ۱۳۸۲: ۲۳، ۲۲: ۱۶۲۳	
۵	مروم دژ توسط عمادالدوله ق. ۳۷۲-۳۷۴	مروم دژ توسط عمادالدوله	معدنی، ۱۴۱۱: ۴۴۷	
۶	مروم دژ؛ سکونت در آن توسط ابوغلام پسر عبداللوه الویه	مروم دژ؛ سکونت در آن توسط ابوغلام پسر عبداللوه	ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۳۳، زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۱	
۷	مروم دژ؛ سکونت در آن توسط عمادالدوله ق. ۳۷۶	حسن صمصام الدوله یوکانلجار مرزبان در قلعه توسط شرف الدوله یوکانلجاس	حسینی فسائی، ۱۳۸۲: ۱، ۲۲۴	رشدالدین فضل‌الله (۱۳۸۶: ۱۳۰)، مستوفی (۱۳۶۴: ۴۲۲) و عتبی (۱۳۷۴: ۳۰۶) پیرامون این واقعه از دژی دیگر با نام کیوسان یا کیوسان نام برده‌اند.
۸	ق. ۳۷۹	رهایی صمصام الدوله از حصر در دژ	حسینی فسائی، ۱۳۸۲: ۱، ۲۲۵	
۹	ق. ۳۷۹	نجات ابوالقاسم و ابوبصر پسران عزالدوله بختیار از حصر در دژ	حسینی فسائی، ۱۳۸۲: ۱، ۲۲۵	
۱۰	ق. ۴۴۳	محاصره قلعه توسط ابوسعید	ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲، ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۱۱۱، ۲: ۷۱۱	در تاریخ‌اللقی تنوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۴، ۸۸-۸۷ (۲۳۸۷) ذیل وقایع سال ۴۴۳ ثبت شده است.
۱۱	ق. ۴۴۳	متحصن شدن ابومعمور فولادستون در دژ پس از شکست در برابر برادرش ابوسعید	ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲، ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۱۱۱، ۲: ۷۱۱	
۱۲	ق. ۴۴۳	فرمانده لشکر پیرامون بزرگ‌نریمان ملک رحیم	ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲، ۲۸۹	
۱۳	ق. ۴۴۴	لشکرکشی یاران طغرل بیگ سلجوقی به شیراز و تسخیر قلعه فهندر به همراه دو قلعه دیگر، سپس تسلیم قلعه به ابوسعید و انبزام غرها	تنوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۴، ۲۲۹۲	
۱۴	ق. ۴۴۵	خروج ابومعمور از قلعه به سمت شیراز و شکست ابوسعید		
۱۵	ق. ۴۴۸	حسین ابومعمور فولادستون در قلعه توسط اقلویه شیانکاره که به قوت ابومعمور منجر گردید	ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۶۶	این بلخی به سال ۴۵۹ هجری دانسته که با دیگر منابع در تناقض است.

توضیحات	منبع	رویداد یا اشاره تاریخی مرتبط	تاریخ	ردیف
چندین قرن بعد، سفرنامه نویسان اروپایی دوران صفوی و قاجار همچون تاوینیه (۱۳۸۳: ۳۳۸)، تئو (1727: 438-439)، ویلز (Curzon, 1891: 275-276)، گرن (Wills, 1886: 69-73)، سلیکس (Sykes, 1902: 322) و ... نیز به استفاده از چاه قلعه بندر برای چنین مجازاتی اشاره می‌کنند.	خوافی (۱۳۸۶: ۹۴۹) این واقعه را ذیل وقایع سال ۷۵۷ آورده است.	تیمور و قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۴: ۲۳۷۲-۲۳۷۳، حسینی فسائی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۳۳	۱۶ ق. ۴۵۹	۱۶
		این نوعی، ۱۳۲۴: ۳۱۶	۱۷ ق. ۶۸۹	۱۷
		کتبی، ۱۳۶۴: ۶۷، عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۲۹۹، تنوی و قزوینی، ج ۷: ۲۵۹۰، حسینی فسائی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۳۰۳	۱۸ ق. ۷۵۵	۱۸
		کتبی، ۱۳۶۴: ۷۵	۱۹ ق. ۷۵۸	۱۹
		خاندنمیر، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۲۸۰، حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۲۸۰، مستوفی باقعی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۲۳، تنوی و قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۷: ۴۶۰۷، حسینی فسائی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۳۰۸، عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۲۵۶	۲۰ ق. ۷۶۰	۲۰
افسر، (۱۳۷۴: ۱۱۱) و پیرینا (۱۳۸۷: ۱۸) این مطلب را به نقل از جامع مقیدی آورده‌اند که با مراجعه نگارندگان به متن این کتاب (مستوفی باقعی، ۱۳۸۵)، چنین اشاری در آن یافت نشد.		جامع التواریخ حسینی تألیف ابن شهاب، به نقل از حواشی عبدالحسین نوایی بر کتاب‌های تاریخ آل مظفر (کتبی ۱۳۶۴: ۱۵۵، شماره ۱۰۳) و مطلع سعادین و مجمع بحرین (عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۳۵۶، شماره ۳)	۲۱ ق. ۹۷۶۰	۲۱
		کتبی، ۱۳۶۴: ۸۴، خاندنمیر، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۲۸۰، عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۳۵۶-۳۵۷، نظری، ۱۳۸۳: ۱۵۴، مستوفی باقعی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۲۸۵، تنوی و قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۷: ۴۶۳۹، حسینی فسائی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۳۰۹	۲۲ ق. ۷۶۴	۲۲
		خاندنمیر، ۱۳۸۰، ج ۳: ۱۳۸۰، کتبی، ۱۳۶۴: ۹۰، تنوی و قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۷: ۴۶۴۸-۴۶۴۹	۲۳ ق. ۷۶۵	۲۳
		یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۷۵۴، حسینی فسائی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۳۲۴	۲۴ ق. ۷۹۶	۲۴
		یزدی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۱۰۱۱، عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۸۸۵-۸۸۴، خاندنمیر، ۱۳۸۰، ج ۳: ۴۸۴	۲۵ ق. ۸۰۲	۲۵
قطعی نیست که اشاره به قلعه بندر ارتباط داشته باشد.		نظری، ۱۳۸۲: ۴۸	۲۶ ق. ۸۰۷	۲۶
قطعی نیست که اشاره به قلعه بندر ارتباط داشته باشد.		نظری، ۱۳۸۳: ۴۸	۲۷ ق. ۸۱۱	۲۷
	Limbert, 2004: 71-72	آزادی ایلک احمد از قلعه توسط اسکندر پس از چهار سال	۲۸ ق. ۸۷۱	۲۸
		اشاره به تخصیص مالیات آب چیل زایجان به «قلعه» در کتیبه‌های سنگی مربوط به فهرست مالیات شیراز	زمان حکومت امعلقی خان خان بر فارس ۱۰۴۹ - ۱۰۲۲ ق.	۲۹

پیش از اسلام (به‌ویژه دوره ساسانی) و صدراسلامی را برعهده داشته‌اند. روشن نیست پژوهشگران پیشین بر چه پایه‌ای قلعه‌بندر را همان دژ شه‌موبد مذکور در منابع جغرافیایی اسلامی دانسته‌اند؛ اما این پژوهش روشن ساخت که نه تنها دلایل متقنی برای این امر وجود ندارد، بلکه دقت در شواهد مهرشناسی مکشوف از قصر ابونصر نشان می‌دهند که به احتمال بسیار، نه قلعه‌بندر که باید قصر ابونصر را همان دژ شه‌موبد دانست.

قلعه‌بندر اگرچه بر روی کوهی نه‌چندان مرتفع قرار گرفته، اما اشراف آن بر دشت شیراز و تنگه مجاور که از محدود راه‌های دسترسی دشت شیراز به بخش‌های شمالی و دشت مرو دشت محسوب می‌شود، سبب شده تا از زمان ساخت در دوران تاریخی (احتمالاً دوره ساسانی) تا سده‌های متأخر اسلامی به‌صورت متناوب مورد استفاده قرار گیرد. درنهایت، این قلعه متعاقب از دست رفتن اهمیت مسیر مجاورش و به‌منظور صرفه‌جویی در هزینه‌های دولت در دوره صفوی و به‌دست امام‌قلی‌خان تخریب و دیگر هیچ‌گاه روی آبادانی ندید؛ با این حال خاطره آن غالباً به تلخی و با مجازات دهشتناک افکندن زنان بدکاره در چاه آن و گاه به شیرینی و با یاد کردن از سُرُسره سنگی آن در اذهان مردم شیراز باقی‌ماند.

سپاسگزاری

نگارندگان بر خود لازم می‌دانند تا مراتب سپاسگزاری خود را از دوستان فرهیخته جناب آقای مجید دهقانی بابت یاری در یافتن منبع یکی از تصاویر و جناب آقای سینا عباسلو برای پاره‌ای راهنمایی‌ها ابراز دارند.

درصد مشارکت نویسندگان

نویسنده اول مقاله ۷۰٪ از تدوین و نگارش مقاله را برعهده داشته و دیگر نویسندگان هر یک به میزان برابر در تدوین مقاله مشارکت داشته‌اند.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود هرگونه تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

۱. برای تاریخ بنای شهر نوین‌باد شیراز، از منابع مختلف تاریخی و جغرافیایی، سه تاریخ متفاوت ۶۴، ۷۴ و پس از ۹۲ ه.ق. را می‌توان استخراج نمود، با این حال سال ۷۴ ه.ق. در منابع تکرار بیشتری دارد (ن. ک. به: عطایی و موسوی حاجی، ۱۳۹۲: ۸).
۲. این اسامی که قدیمی‌ترین شواهد استفاده از نام شیراز محسوب می‌شوند (دوره هخامنشی)، به‌صورت‌های ایلامی «Ti-ra-zī-iš»، «Šir-zī-iš»، «Ti-ra-iz-zī-iš»؛ «Si-ra-iz-zī-iš» بر روی این گل‌نوشته‌ها ثبت شده‌اند (Cameron, 1948: 151, 199; Hallock, 1969: 762). ریشه‌شناسی این واژه روشن نیست (Sumner, 1986: 19).

3. Matezziš

۴. نگارندگان با این نظر هم‌داستان نیستند؛ ن. ک. به: ادامه مقاله
۵. قهندز: نام حصن یا قلعه‌ای که در وسط شهر واقع شده باشد (یا قوت حموی، ۱۹۹۵: ۴۱۹).
۶. «ویتکمب» نیز در این موضوع با «شهبازی» هم‌داستان است (Whitcomb, 1985: 227).
۷. در کشمیر نیز قلعه‌ای با نام «پهندرکوت» وجود داشته است (جهانگیر گورکانی، ۱۳۵۹: ۳۳۶-۳۳۴). «کوت» از ریشه سنسکریت «kōtta» (Monier-Williams, 1899: 312) و به‌معنای «قلعه» است (برهان قاطع، ۱۳۴۲: ۱۷۲۰)، اما این‌که پهندر در آنجا نامی هندی است یا ریشه دیگری دارد بر نگارندگان روشن نیست.
۸. به‌نظر می‌رسد که ضبط «شاهمرنگ/شاهمرنگ» تصحیفی از شاه‌موبد باشد (ن. ک. به: اصطخری، ۱۹۲۷: ۱۰۴، زیرنویس i).
۹. بی‌تردید منظور نویسنده آثار موسوم به «قصر ابونصر» است که با نام‌هایی هم‌چون: «مسجد سلیمان»، «تخت سلیمان»، «تخت مادر سلیمان» و یا «برج مادر سلیمان» شهرت داشته است (Ouseley, 1821: 41; Whitcomb, 1985: 32, 37; Frye, 1973a: 2). (بهریزی، ۱۳۵۴: ۱۲).
۱۰. «فرصت شیرازی» نام وی را «فهن» ذکر کرده و قهندز را دژ/دژ منسوب به او دانسته است (۱۳۶۲: ۴۱۷). چنین وجه

تسمیه‌سازی‌های بی‌بنیادی برای ابنیه و شهرها در منابع مکتوب تاریخی و جغرافیایی دوران اسلامی فراوان دیده می‌شود (برای بحثی در این باره ر. ک. به: مینوی، ۱۳۳۱ و ۱۳۴۰).

۱۱. ۳۶۰ اتاق (به تعداد روزهای سال قبطی) در ۱۲ قصر وی (به تعداد ماه‌های سال) که هرکدام مطابق با روزهای ماه، ۳۰ اتاق داشت. چنین انتظام عددی به‌وضوح دارای اشارات نجومی و به اعتقاد «بوسه»، به معنای هماهنگی با کیهان است (۱۳۹۶: ۱۹۰). قصر دیگری با انتظامی مشابه و مجموع ۳۶۰ پنجره با کاربردی نجومی در غور توصیف شده است (جوزجانی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۳۳۱).

۱۲. در چاپ‌های فارسی هزار و یک شب، ازجمله طبعی که در دیگر بخش‌های این جستار مورد استفاده قرار گرفته (هزار و یک شب، ۱۳۳۷) این جزئیات به‌روشنی بیان نشده است.

۱۳. تابعین: کسانی که اصحاب حضرت رسول ﷺ را دیده باشند. تبع تابعین: کسانی که تابعین را دیده باشند.

۱۴. نه‌تنها از زندگی «دولت بن ابراهیم بن مالک اشتر» که از زندگی «ابراهیم بن مالک اشتر» نیز تا قبل از ایفای نقش در قیام «مختار ثقفی» اطلاعات چندانی در دست نیست (ن. ک. به: شاکر حسین، ۱۳۸۳).

۱۵. این قنات که آب آن در دامنه کوه قلعه بندر روان بود به «کت سعدی» نیز مشهور بوده است (حسینی فسایی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۹۰۳).

۱۶. برخی از پژوهشگران (بازتولد، ۱۳۷۷: ۱۹۳؛ شوارتز، ۱۴۰۰: ۷۱، زیرنویس شماره ۹)، به پیروی از «اوزلی» که ترجمه بخش‌هایی از شیرازنامه را در سفرنامه خود نقل کرده است (Ouseley, 1821: 33-36)، به اشتباه «ابوغانم» را پسر «عصدا الدوله» نوشته‌اند، درحالی‌که در شیرازنامه و فارسنامه ابن بلخی، به‌وضوح، «ابوغانم پسر عمیدالدوله» نگاشته شده است (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۳۳؛ زکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۴۱).

۱۷. در گذشته، راه‌های ارتباطی دشت شیراز به مرودشت، یکی مسیر امروزی آن، یعنی تنگ الله اکبر و دیگری مسیری بوده که از محله پشت آرامگاه سعدی به منطقه مرودشت راه می‌یافته است (Whitcomb, 1985: 14).

۱۸. برای این شیوه مجازات زنان بدکاره در دیگر مناطق نمونه‌های دیگری نیز در تاریخ ذکر شده است؛ ازجمله منقول است که «خواجه شمس الدین علی» از حکام برجسته سربداران، «پانصد فاحشه را زنده به چاه انداخت» (مجدی، ۱۳۴۲: ۹۳۹).

۱۹. «دالمانی» (۱۳۳۵: ۳۱۲-۳۱۰) نیز به نقل از «ویلز» همین روایت را در سفرنامه خویش نقل کرده است و «آرتور کریستین سن» با الهام از این چاه و مراسم مجازات آن داستان کوتاهی با نام «گورستان زنان خیانکار» نگاشته است (کریستین سن، ۱۳۲۲).

۲۰. برای سفرهای «سندباد بحری» و این داستان ن. ک. به: ستاری، ۱۳۸۲.

۲۱. بقایای جسد وی بعداً به دستور «ظل السلطان» برای فرونشاندن خشم مردم و ایجاد امنیت از چاه بیرون کشیده و با تشریفات مذهبی به خاک سپرده شد (امداد، ۱۳۸۷: ۴۷۶-۴۷۵).

۲۲. معرفت، این چاه را «چاه پیرزن» دانسته و عمق آن را ۱۴۰ متر ذکر کرده است (۱۳۷۳: ۳۸۷).

۲۳. در گزارش گروه کوهنوردی از واژه «خشت» استفاده شده، اما باتوجه به تصاویر ارائه‌شده (رنگ قرمز سطح و خمیره مصالح و مغز بعضاً تیره آن‌ها)، نامناسب بودن خشت برای دیوارچینی چاه‌ها و عدم تداول استفاده از گچ و ساروج به عنوان ملات خشت، مصالح مذکور آجر است.

کتابنامه

- آذرنوش، مسعود، (۱۳۷۵). «نگاهی دیگر به شاهپور دوم، اردشیر دوم و شاهپور سوم: پیشنهادی برای بازنویسی بخشی از تاریخ ساسانیان». باستان‌شناسی و تاریخ، ۱۹: ۳۷-۴۵.
- آزاد، میترا، (۱۳۸۱). معماری ایران در قلمرو آل بویه. تهران: انتشارات کلیدر.
- ابن اثیر، علی بن محمد، (۱۳۷۱). تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران. ج ۲۲، ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.
- ابن بلخی، (۱۳۸۵). فارسنامه. به‌کوشش: گای لسترینج و رینولد آلن نیکلسون، تهران: اساطیر.
- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد، (۱۹۳۸). صورة الارض. ج ۲، بیروت: دارصادر، افست لیدن.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، (۱۳۶۳). العبر: تاریخ ابن خلدون. ج ۳، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد، (۱۴۲۴). الحوادث الجامعة و التجارب النافعة فی المایه السابعه. تحقیق: مهدی النجم، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- اخوان زنجانی، جلیل، (۱۳۸۷). «چاه تخت جمشید». بخارا، ۶۷: ۸۹-۱۰۱. <https://bukharamag.com/1387.09.2689.html>
- اسکندریبگ ترکمان (۱۳۹۲). تاریخ عالم‌آرای عباسی. به‌کوشش: ایرج افشار، ج ۲، چاپ پنجم، تهران: امیرکبیر.

- اصطخری، ابواسحاق، (۱۹۲۷). مسالک الممالک. بیروت: دارصادر (افست لیدن).
- افسر، کرامت‌الله، (۱۳۷۴). تاریخ بافت قدیمی شیراز. چاپ دوم، تهران: انجمن آثار ملی ایران.
- امداد، حسن، (۱۳۸۷). فارس در عهد قاجار. شیراز: دانشنامه فارس.
- امیدی، کاظم، (۱۳۹۵). «بررسی سازمان فضایی، فرم و عملکرد قلعه‌های دوران اسلامی در زاگرس مرکزی (با تکیه بر قلاع لرستان)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- امیرحاجلو، سعید؛ و شهسواری، میثم، (۱۳۹۵). «تحلیلی سیستم دفاعی ساکنان دشت جیرفت در سده‌های نخست تا میانه اسلامی». در: جیرفت‌نامه، به‌کوشش: محبوبه شرفی، تهران: نگارستان اندیشه: ۴۳-۷۵.
- اوستا، کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی. (۱۳۹۲)، گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه، چاپ هفدهم، تهران: انتشارات مروارید.
- ایزدپناه، حمید، (۱۳۵۰). آثار باستانی و تاریخی لرستان. ج ۱، تهران: انجمن آثار ملی.
- بارتلد، ویلهلم، (۱۳۷۷). جغرافیای تاریخی ایران. ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- باشگاه کوهنوردی و اسکی شیراز جوان، (۱۳۹۱). تاریخچه و گزارش بازدید از چاه قلعه‌بندر. [نسخه الکترونیکی]، بازیابی در تاریخ ۹۹/۱۰/۱۵، از: <http://www.shirazjavanclub.com/index.php/fa/component/k2/item/266-14-10-1391>
- باشگاه کوهنوردی و اسکی شیراز جوان، (۱۳۹۲). گزارش اکتشاف چاه دختر، عمیق‌ترین چاه مصنوعی تاریخی کشور. [نسخه الکترونیکی]، بازیابی در تاریخ ۹۹/۱۰/۱۵، از: <http://www.shirazjavanclub.com/index.php/fa/2019-09-01-18-56-51/2019-09-01-19-10-04/269-2019-09-05-18-52-12>
- براون، ادوارد گرانویل، (۱۳۸۱). یک سال در میان ایرانیان. ترجمه مانی صالحی‌علامه، تهران: ماه‌ریز.
- برهان، محمدحسین بن خلف تبریزی، (۱۳۴۲). برهان قاطع. به‌اهتمام: محمد معین، ج ۳، تهران: ابن‌سینا.
- بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، (۱۳۳۷). فتوح البلدان. ج ۲، ترجمه دکتر محمد توکل، تهران: نشر نقره.
- بناکتی، داودبن محمد، (۱۳۴۸). تاریخ بناکتی: روضه اولی الالباب فی معرفة التواریخ و الانساب. به‌کوشش: جعفر شعار، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- بوسه، هریبرت، (۱۳۹۶). «باززایی پادشاهی در دوره آل بویه». ترجمه علی یحیایی و محمدرضا مصباحی. در: مجموعه مقالات آل بویه (اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی)، گردآوری، ترجمه و تحقیق: علی یحیایی و محمدرضا مصباحی، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام: ۱۶۷-۱۹۴.
- بهروزی، علی‌نقی، (۱۳۵۴). بناهای تاریخ و آثار هنری جلگه شیراز. چاپ دوم، شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۸۷). «باغ‌های شیراز». گلستان هنر، ۱۱: ۲۵-۱۳. <http://golestanehonar.ir/article-1-167-fa.html>
- تاورنیه، ژان بابتیست، (۱۳۸۳). سفرنامه تاورنیه. ترجمه حمید شیرانی، تهران: نیلوفر.
- تتوی، احمد بن نصرالله؛ و قزوینی، آصف‌خان، (۱۳۸۲). تاریخ الفی (تاریخ هزارساله اسلام). ج ۲، به‌کوشش: غلام‌رضا طباطبایی‌مجد، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- جنیدشیرازی، معین‌الدین ابوالقاسم، (۱۳۲۸). شد الازار فی حط الاوزار عن زوار المزار. به‌کوشش: محمد قزوینی و عباس اقبال آشتیانی، تهران: چاپخانه مجلس.
- جواهری، پرهام؛ و جواهری، محسن، (۱۳۸۰). چاره آب در تاریخ فارس. ج. ۲، تهران: گنجینه ملی آب ایران.
- جهانگیرگورکانی، نورالدین محمد، (۱۳۵۹). جهانگیرنامه، توزک جهانگیری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- حافظ‌ابرو، عبدالله بن لطف‌الله، (۱۳۷۵). جغرافیای حافظ ابرو. ج. ۲، به‌کوشش: صادق سجادی، تهران: میراث مکتوب.
- حافظ‌ابرو، عبدالله بن لطف‌الله، (۱۳۸۰). زبدة التواریخ. ج. ۱، به‌کوشش: سیدکمال حاج‌سیدجوادی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حدودالعالم من المشرق الى المغرب. (۱۳۶۲). به‌کوشش: منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
- حسینی فسایی، حسن بن حسن، (۱۳۸۲). فارسنامه ناصری. (دو جلد)، به‌کوشش: منصور رستگار فسایی، چاپ سوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- خوافی، احمد بن محمد، (۱۳۸۶). مجمل فصیحی. به‌کوشش: محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین، (۱۳۸۰). تاریخ حبیب‌السیر. ج. ۳، به‌کوشش: محمد دبیرسیاقی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات خیام.
- خوب‌نظر، حسن، (۱۳۸۰). تاریخ شیراز از آغاز تا ابتدای سلطنت کریم‌خان زند. تهران: سخن.
- خیراندیش، عبدالرسول؛ و منصوری، علی، (۱۳۹۱). «منازعه‌های اجتماعی درون شهری شیراز در قرن هشتم و نقش عوامل بیرونی در آن». تاریخ اسلام و ایران ۱۰۵: ۶۲-۴۷. <https://doi.org/10.1163/160984912X13309560274172>
- دالمانی، هانری رنه، (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری. ترجمه محمدعلی فره‌وشی، تهران: امیرکبیر.
- رشیدالدین فضل‌الله، (۱۳۸۶). جامع التواریخ (تاریخ سامانیان و بویه‌یان و غزنویان). به‌کوشش: حسن روشن، تهران: میراث مکتوب.
- زرکوب شیرازی، احمد بن ابی‌الخیر، (۱۳۵۰). شیرازنامه. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- زیانی، جمال، (۱۳۸۸). دل نوشته‌هایی از فرهنگ، آداب و رسوم و باورهای مردم شیراز. شیراز: آوند اندیشه.
- زیانی، جمال، (۱۳۹۴). چاه قلعه بندر. روزنامه عصر مردم ۵۵۵۴، پنجشنبه ۵ شهریور ۱۳۹۴: ۷.
- سامی، علی، (۱۳۴۸). پارسه (تخت جمشید). شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر فارس.
- سامی، علی، (۱۳۶۳). شیراز شهر جاویدان. چاپ سوم، شیراز: انتشارات لوکس (نوید) شیراز.
- ستاری، جلال، (۱۳۸۲). پژوهشی در حکایات سندباد بحری. تهران: نشر مرکز.
- شهبازی، علیرضا شاپور، (۱۳۸۴). راهنمای مستند تخت جمشید. تهران: سفیران.
- شاکر حسین، خلیل، (۱۳۸۳). «نقش ابراهیم بن مالک اشتر نخعی در حوادث سیاسی عراق (۶۶-۷۲ ه.ق.)». ترجمه علی غلامی دهقی، تاریخ اسلام، ۱۸: ۱۳۶-۹۷.
- شوارتس، پاول، (۱۴۰۰). جغرافیای تاریخی ایران در دوران اسلامی بر مبنای متون جغرافی دانان مسلمان. ترجمه مریم میراحمدی و غلامرضا وهرام، تهران: گستره.
- عبدالرزاق سمرقندی، کمال‌الدین، (۱۳۸۳). مطلع سعدین و مجمع بحرین. ج. ۱ و ۲، به‌کوشش: عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- عتبی، محمد بن عبدالجبار، (۱۳۶۴). ترجمه تاریخ یمینی. ترجمه ابوالشرف ناصح جرفادقانی، به کوشش: جعفر شعار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- عسکری چاوردی، علیرضا، (۱۳۹۱). «گزارش بررسی و نقشه باستان‌شناسی دشت شیراز». شیراز: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان فارس (منتشر نشده).
- عطایی، مرتضی؛ و موسوی حاجی، سیدرسول، (۱۳۹۲). «بنیاد شهرهای پادگانی اولیه و ثانویه در سده نخست اسلامی، مطالعه موردی: کوفه، شیراز، عسکر مکر». مجموعه مقالات همایش ملی باستان‌شناسی ایران: دستاوردها، فرصت‌ها، آسیب‌ها، بیرجند: دانشکده هنر دانشگاه بیرجند، اردیبهشت ۱۳۹۲.
- عقیلی، عبدالله، (۱۳۷۷). دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- الف لیل و لیل. (۱۸۳۹). ولیم حی مکناطن. جلد اول، کلکته.
- فرصت شیرازی، محمد نصیر بن جعفر، (۱۳۶۲). آثار عجم. به کوشش: علی دهباشی، تهران: یساولی (فرهنگسرا).
- قدامه بن جعفر، (۱۹۸۱). الخراج و الصنایع الکتابه. بغداد: دارالرشید للنشر.
- قزوینی، محمد، (۱۳۲۴). «قلعه بندر در حوالی شیراز». مجله یادگار، ۱۷: ۳۷-۲۸.
- قلعه‌خانی، گلنار؛ و درودی، مجتبی، (۱۳۹۸). «بررسی ریشه‌شناختی تعدادی از جای‌نام‌ها با ساختاری کهن در گویش مردم شیراز». زبان‌شناسی اجتماعی، ۹: ۱۱۴-۱۰۳. <https://doi.org/10.30473/il.2020.47053.1272>
- کتبی، محمود، (۱۳۶۴). تاریخ آل مظفر. به کوشش: عبدالحسین نوایی، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- کخ، هایدماری، (۱۳۸۵). از زبان داریوش. ترجمه پرویز رجبی، چاپ نهم، تهران: کارنگ.
- کریستن‌سن، آرتور، (۱۳۲۲). «گورستان زنان خیانتکار». ترجمه صادق هدایت، سخن، ۷ و ۸: ۴۰۸-۳۹۶.
- «گزارش ثبتی قلعه فهندژ». (۱۳۸۰). شیراز: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان فارس (منتشر نشده).
- لطفی‌نسب، کمال، (۱۳۹۸). «از بلوک تا شهر: پژوهشی پیرامون جغرافیای اداری-سیاسی و تاریخی دشت شیراز از اواخر دوره ساسانی تا پایان سده چهارم هجری قمری». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی دانشگاه مازندران (منتشر نشده).
- مجدی، محمد بن ابی‌طالب، (۱۳۴۲). زینت‌المجالس. تهران: سنایی
- مستوفی بافقی، محمد مفید بن محمود، (۱۳۸۵). جامع مفیدی. ج ۱، به کوشش: ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۴). تاریخ گزیده. به کوشش: عبدالحسین نوایی. چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- معرفت، احمد، (۱۳۷۳). کوه‌ها و غارهای ایران. همراه با دانستنی‌های کوهنوردی. تهران: گلی.
- مقدسی، محمد بن احمد، (۱۴۱۱). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. قاهره: مکتبه مدبولی.
- مکنزی، دیویدنیل، (۱۳۷۳). فرهنگ کوچک زبان پهلوی. ترجمه مهشید میرفرخانی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه، (۱۸۹۱). روضة‌الصفاء. ج. ۴. هند: مطبعه منشی نولکشور [چاپ سنگی].

- مینوی، مجتبی، (۱۳۳۰). «الجنون فنون، وجه تسمیه سازی و اشتقاق سازی». یغما، ۴۳: ۳۹۶-۳۸۵.
- مینوی، مجتبی، (۱۳۴۱). «دانش اندوزی یا خیال پردازی». یغما، ۱۷۱: ۲۹۹-۲۸۹.
- ندیم، مصطفی، (۱۳۹۸). جغرافیای تاریخی شیراز در سده‌های هفتم و هشتم هجری. تهران: خاموش.
- نطنزی، معین‌الدین، (۱۳۸۳). منتخب التواریخ معینی. به‌کوشش: پروین استخری، تهران: اساطیر.
- هدایت، رضاقلی بن محمد هادی، (۱۳۷۳). فهرس التواریخ. به‌کوشش: عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هزار و یک شب. ترجمه از الف لیل و لیل، (۱۳۱۶). به‌کوشش: محمد رضانی، ج ۳، تهران: کلاله خاور.
- هزار و یک شب. ترجمه از الف لیل و لیل، (۱۳۳۷). ج. ۴، چاپ دوم، تهران: ابن‌سینا.
- هوف، دیتریش، (۱۳۶۶). «فیروزآباد». ترجمه کرامت‌الله افسر، در: شهرهای ایران، به‌کوشش: محمدیوسف کیانی، ج. ۲، تهران: جهاد دانشگاهی: ۷۵-۱۱۷.
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله، (۱۹۹۵). معجم البلدان. ج. ۴، طبع الثانی، بیروت: دارالصادر.
- یزدی، شرف‌الدین علی، (۱۳۸۷). ظفرنامه (دو جلد). به‌کوشش: سیدسعید میرمحمدصادق و عبدالحسین نوایی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- Abd al-Razzaq Samarqandi, K., (2004). *Matla' al-Sa'idayn and Majma' al-Bahrain*. Vol. 1 & 2, edited by: Abdul-Hossein Novayi, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian)
- Afsar, K., (1995). *The History of the Historic District of Shiraz*. Second Edition, Tehran: Anjomane Asare Melli Iran. (in Persian)
- Akhawan Zanjani, J., (2008). "The Well of Takht-e Jamshid". *Bukhara*, 67: 89-101. (in Persian)
- *Alf Laila wa Laila (Book of the Thousand Nights and One Night)*. (1839). by Sir William Hay Macnaghten, Vol. 1, Calcutta. (in Arabic)
- Amir Hajloo, S. & Shahsavari, M., (2016). "An Analysis of the Defensive System of the Inhabitants of the Jiroft Plain in the Early to Mid-Islamic Centuries". in: *Jiroft Nameh*, edited by Mahbubeh Sharafi, Tehran: Negarestan Andisheh: 43-75. (in Persian)
- Aqili, A., (1998). *Iranian Mints during Islamic Period*. Tehran: Bonyade Mowghoofate dr. Mahmood Afshar. (in Persian)
- Arfaee, A., (2008). "The Geographical Background of the Persepolis Tablets". Ph.D. Dissertation, The University of Chicago.
- Askari-Chavardi, A., (2012). "Report on the Archaeological Survey and Map of Shiraz Plain". General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts, and Tourism of Fars Province [Unpublished]. (in Persian)
- Ataie, M. & Mousavi Haji, S. R., (2013). "Foundations of Early and Secondary Military Cities in the First Islamic Century: A Case Study of Kufa, Shiraz, and Askar Mukram". in: *Proceedings of the National Conference on Iranian Archaeology: Achievements, Opportunities, Challenges*. Birjand: Faculty of Art, University of Birjand, May 2013. (in Persian)

- *Avesta, The Oldest Iranian Hymns and Texts*. (2013). Report and Research by: Jalil Doustkhah, Seventeenth Edition, Tehran: Morvarid. (in Persian)
- Azad, M., (2002). *The Architecture of Iran under the Buyid Dynasty*. Tehran: Kherad. (in Persian)
- Azarnoush, M., (1986). "Šâpûr II, Ardasîr II, and Šâpûr III: Another perspective". *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, Neue Folge 19: 219- 247.
- Azarnoush, Masoud., (1996). "A New Look at Shapur II, Ardshir II, and Shapur III: A Proposal for Rewriting Part of Sassanian History". *Batanshensi va Tarikh*, 1, Sequential Number, 19: 37-45. (in Persian)
- Baladhuri, A. Y., (1958). *Futuh al-Buldan*. Vol. 2, Translated by: Dr. Mohammad Tavakkol, Tehran: Naghre. (in Persian)
- Banakati, D. M., (1969). *Tarikh-e Banakati: Rawzat ûli'l-albâb fî ma'refat al-tawârîk*. edited by: Ja'far Sho'ar, Tehran: Anjomane Asare Melli. (in Persian)
- Bartold, W., (1998). *Historical Geography of Iran*. Translated by: Homayoun Industrizadeh, Tehran: Bonyade Mowghoofate dr. Mahmood Afshar. (in Persian)
- Behrouzi, A. N., (1975). *Historical Buildings and Artistic Monuments of Shiraz Plain*. Second Edition, Shiraz: General Directorate of Culture and Art of Fars Province. (in Persian)
- Bivar, A. D. H., (1969). *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum, Stamp seals, II. Sasanian Dynasty*. London: British Museum.
- Browne, E. G., (2002). *A Year Amongst the Persians*. Translated by: Mani Salehi Allameh, Tehran: Mahriz. (in Persian)
- Burhan, M. H. Kh. T., (1963). *Burhan-e Qate'*. edited by: Mohammad Moein, Vol. 3, Tehran: Ibn Sina. (in Persian)
- Busse, H., (2017). "The Revival of Persian Kingship under the Buyids". Translated by: Ali Yahyai and Mohammadreza Moshabaei, in: *Collection of Articles on the Buyid Dynasty (Political, Social, Economic, and Cultural Conditions)*. compiled, translated, and researched by Ali Yahyai and Mohammadreza Moshabaei, First Edition, Tehran: Pazhouheshkadeye Tarikhe Eslam: 167-194. (in Persian)
- Cameron, G., (1948). *Persepolis Treasury Tablets*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Christensen, A., (1943). "The Cemetery of Treacherous Women". Translated by: Sadegh Hedayat, *Sokhan*, 1 (7 & 8): 396-408. (in Persian)
- Curzon, G. N., (1892). *Persia and the Persian Question*. Vol. II, London: Longmans, Green and Co.
- D'allemagne, H. R., (1956). *Travelogue from Khorasan to Bakhtiari*. Translated by: Mohammad Ali Farahvashi, Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- De Jong, A., (2005). "The Contribution of the Magi". in: *Birth of the Persian Empire, The Idea of Iran*, 1, V. S. Curtis and S. Stewart (eds.), London and New York: I.B. Tauris: 85-99. <https://doi.org/10.5040/9780755624591.ch-004>
- Emdad, H., (2008). *Fars in the Qajar Era*. Shiraz: Daneshnameye Frâs. (in Persian)
- Forsat Shirazi, M. N. J., (1983). *Aasaar-e Ajam*. edited by Ali Dehbashi, Tehran: Yasavoli (Farhangsara). (in Persian)

- Frye, R. N., (1966). "The Use of Clay Sealings in Sasanian Iran". In: *The Proceeding of the First International Congress of Iranologists in Teheran*, September 1966: 117-124. https://doi.org/10.1163/9789004671362_006
- Frye, R. N., (1968). "Sasanian Clay Sealings in the Collection of Mohsen Foroughi". *Iranica Antiqua*, 8: 118-132.
- Frye, R. N., (1973a). "Introduction". In: *Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr, Seals, Sealings, and Coins*, R. N. Frye (ed.), Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press: 1-5.
- Frye, R. N., (1973b). "Inscriptions and Monograms on the Sealings". In: *Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr, Seals, Sealings, and Coins*, Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press: 47-65.
- Gignoux, F., (1987). "Une catégorie de mages à la fin de l'époque sasanide: les Mogvêh". *Jerusalem studies in Arabic and Islam*, 9: 19-23.
- Gignoux, Ph., (1985). "Les Bulles Sasanides de Qasr-i Abu Nasr (Collection du Metropolitan Museum of Art)". in: *Papers in honour of Professor Mary Boyce, Acta Iranica*, 24, Deuxième Série, Vol. 10. Leiden: E. J. Brill.
- Gropp, G., (1974). "Some Sasanian Clay Bullae and Seal Stones". *American Numismatic Society*, 19: 119-144.
- Gyselen, R., (2015). "Some Thoughts on Sasanian mgwh-Seals". in: *Faszination Iran: Beiträge zur Religion, Geschichte und Kunst des Alten Iran: Gedenkschrift für Klaus Schippman*, S. Farridnejad, R. Gyselen, A. Joisten-Pruschke (eds.), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 87-99. <https://doi.org/10.2307/j.ctvc16rvt.10>
- Hafez-e Abrū, A. L., (2001). *Zubdat al-Tawarikh*. Vol. 1, edited by: Seyyed Kamal Hajj Seyyed Javadi, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Persian)
- Hafez-e Abrū, A. L., (1996). *Joghrafiaye Hafez-e Abrū*. Vol. 2, edited by: Sadegh Sajadi, Tehran: Mirase Maktoub. (in Persian)
- Hallock, R. T., (1969). *Persepolis Fortification Tablets*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hämeen-Anttila, J., (2018). *Khwadaynamag. The Middle Persian Book of Kings*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004277649>
- Hedayat, R. Q. M. H., (1994). *Fihris al-Tawarikh*. edited by: Abdolhossein Nava'i and Mir Hashim Mohaddes, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian)
- Henkelman, W. F. M., (2013). "Administrative Realities: The Persepolis Archives and the Archaeology of the Achaemenid Heartland". In: *The Oxford Hand Book of Ancient Iran*, Edited by D. T. Potts, Oxford: Oxford University Press: 528-546.
- Henkelman, W. F. M., (2014). "TIRAZIŠ". In: *Reallexikon der Assyriologie*, 14.1/2: 59-60. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199733309.013.0019>
- Herzfeld, E., (1920). *Am Tor von Asien, felsendenkmale aus Irans Heldenzeit*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Hosseini Fasa'i, H. H., (2003). *Farsnameh Naseri*. (2 Vols.), edited by: Mansour Rastegar Fasa'i, Third Edition, Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- *Hudud al-'Alam min al-Mashriq ila al-Maghrib*. (1983). Edited by: Manoochehr Sotoudeh, Tehran: Tahuri Library. (in Persian)

- Huff, D., (1987). "Firuzabad". Translated by: Karamatollah Afsar, in: *Cities of Iran*, edited by Mohammad Yusuf Kiani, vol. 2, Tehran: Jahad Daneshgahi: 75-117. (in Persian)
- Ibn al-Fuwati, 'A. A., (2003). *Al-Hawadith Al-Jami'a Wal-Tajarub Al-Nafi'a Fi Al-Mi'a Al-Sabi'a*. edited by: Mahdi al-Najm, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. (in Arabic)
- Ibn al-Athir, A. M., (1992). *Tarikhe Kamele Eslam Va Iran*. Vol. 22, Translated by Abbas Khalili and Abolqasem Haali, Tehran: Moasese Matbooate Elmi. (in Persian)
- Ibn Balkhi., (2006). *Farsnameh*. edited by Guy Le Strange and Reynold A. Nicholson, Tehran: Asatir. (in Persian)
- Ibn Hawqal, A. M., (1938). *Šūrat al-'Arḍ*. Vol. 2, Beirut: Dar Sader. (in Arabic)
- Ibn Khaldun, A. M., (1984). *Kitab al-Ibar*. Vol. 3, Translated by Abdolmohammad Ayati, Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. (in Persian)
- Iskandar Beg Turkman., (2013). *Tarikhe Alamaraye Abbasi*. edited by: Iraj Afshar, Vol. 2, Fifth Edition, Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Istakhri, A., (1927). *Masalik al Mamlik*. Beirut: Dar Sader. (in Arabic)
- Izadpanah, H., (1971). *Ancient and Historical Monuments of Lorestan*. Vol. 1, Tehran: Anjomane Asre Melli. (in Persian)
- Jahangir Gorkani, N. M., (1980). *Jahangirnama: Tuzuk-i Jahangiri*. Tehran: Bonyade Farhange Iran. (in Persian)
- Javaheri, P. & Javaheri, M., (2001). *Water Solutions in the History of Fars*. Vol. 2, Tehran: Ganjineye Melli Abe Iran. (in Persian)
- Junayd Shirazi, M. A., (1949). *Shadd al-izar fi hatt al-awzar 'an zavvar al-mazar*. edited by: Mohammad Qazvini and Abbas Iqbal Ashtiani, Tehran: Majles. (in Arabic)
- Katbi, M., (1985). *Tarikh e al-e Muzaffar*. Edited by Abdolhossein Navaei. 2nd edition. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Kawase, T., (1986). "Kapnuški in the Persepolis Fortification Texts". in: *Fragmenta Historiae Elamicae: Mélanges offerts à M.-J. Steve, L. de Meyer, H. Gasche, and F. Vallat* (eds.), Paris: Editions Recherche sur les civilisations: 263-75.
- Khafi, A. M., (2007). *Mujmal-i Fasihi*. edited by: Mohsen Naji Nasr Abadi, Tehran: Asatir. (in Persian)
- Kheirandish, A. & Mansouri, A., (2012). "Social Conflicts in Urban Shiraz in the Eighth Century and the Role of External Factors". *History of Islam and Iran (Tarikhe Eslam Va Iran)*, 16 (105): 47-62. (in Persian). <https://doi.org/10.1163/160984912X13309560274172>
- Khub-Nazar, H., (2001). *The History of Shiraz from the Beginning to the Early Reign of Karim Khan Zand*. Tehran: Sokhan. (in Persian)
- Khwandamir, G. H., (2001), *Tarikh-i Habib al-Siyar*. Vol. 3, edited by: Mohammad Dabir-Siaghi, Fourth Edition, Tehran: Khayyam. (in Persian)
- Koch, H., (2006). *Es kundet dareios dar konig*. Translated by" Parviz Rajabi. 9th edition. Tehran: Karang. (in Persian)
- Limbert, J., (2004). *Shiraz in the Age of Hafiz*. The Glory of a Medieval Persian City, Seattle and London: University of Washington Press.

- Lotfi-Nasab, K., (2019). "From Canton to City: A Study on the Administrative-Political and Historical Geography of Shiraz Plain from the Late Sassanian Era to the End of the Fourth Century AH". Master's thesis in Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran. (in Persian)
- Mackenzie, D. N., (1994). *A Concise Pahlavi Dictionary*. Translated by: Mahshid Mirfakhrai, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian)
- Majdi, M. A., (1963). *Zinat al-Majalis*. Tehran: Sanaei. (in Persian)
- Marefat, A., (1994). *Mountains and Caves of Iran, Along with Mountaineering Knowledge*. Tehran: Goli. (in Persian)
- Maricq, A., (1959). "Classica et Orientalia". *Syria*, 36 (3/4): 254-276. <https://doi.org/10.3406/syria.1959.5399>
- Minovi, M., (1951). "Al-Junun Funun". *Yaghma*, 43: 385-396. (in Persian)
- Minovi, M., (1962). "Knowledge Acquisition or Fantasy". *Yaghma*, 171: 289-299. (in Persian)
- Mirkhwand, M. Kh., (1891). *Rawzat al-Safa*. Vol. 4, India: Munshi Nawal Kishore. (in Persian)
- Monier-Williams, M., (1899). *A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Mostowfi Bafqi, M. M., (2006). *Jami' Mofidi*. Vol. 1, Edited by: Iraj Afshar. Tehran: Asatir. (in Persian)
- Mostowfi, H., (1985), *Tarikh-e Gozideh*. Edited by: Abdolhossein Navaei. 3rd edition. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Nadim, Mo., (2019). *The Historical Geography of Shiraz in the Seventh and Eighth Centuries AH*. Tehran: Khamoosh. (in Persian)
- Natanzi, M., (2004). *Muntakhab al-Tawarikh Mu'ini*. edited by: Parvin Ostakhri, Tehran: Asatir. (in Persian)
- Nyberg, H. S., (1974). *A manual of Pahlavi*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Omid, K., (2016). "An Analysis of the Spatial Organization, Form, and Function of Islamic Era Castles in Central Zagros (Focusing on Lorestan Castles)". Master's Thesis in Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran. (in Persian)
- *One Thousand and One Nights, Translation from Alf Laylah wa-Laylah*. (1937). edited by: Mohammad Ramazani, vol. 3, Tehran: Kolaleh Khavar. (in Persian)
- *One Thousand and One Nights, Translation from Alf Laylah wa-Laylah*. (1958). vol. 4, second edition, Tehran: Ebne Sina. (in Persian)
- Ouseley, W., (1821). *Travels in Various Countries of the East Particularly Persia*. Vol. II, London.
- Pirnia, M. K., (2008). "The Gardens of Shiraz". *Golestan-e Honar*, 11: 13-25. (in Persian)
- Qal'ekhani, G. & Doroudi, M., (2019). "An Etymological Study of Toponyms in Shirazi Dialect". *Iranian Journal of Sociolinguistics*, 9: 103-114. (in Persian). <https://doi.org/10.30473/il.2020.47053.1272>
- Qazvini, M., (1945). "The Castle of Bandar near Shiraz". *Yadegar Magazine*, 17: 28-37. (in Persian)

- Qudama ibn Ja'far, (1981). *Al-Kharaj wa-Sina'at al-Kitabah*. Baghdad: Dar al-Rashid Publishing. (in Arabic)
- Rashid al-Din Fazlullah, (2007). *Jami' al-Tawarikh (History of the Samanids, Buyids, and Ghaznavids)*. edited by: Hassan Roshan, Tehran: Mirase Maktoub. (in Persian)
- *Registration Report of Fahandezh Castle*, (2001). Archive of the Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization (Unpublished). (in Persian)
- Sami, A., (1969). *Parseh (Persepolis)*. Shiraz: General Directorate of Culture and Art of Fars Province. (in Persian)
- Sami, A., (1984). *Shiraz: The Eternal City (Shiraz Shahre Javidan)*. Third Edition, Shiraz: Lux (Navid). (in Persian)
- Sattari, J., (2003). *A Study of the Tales of Sind-bad the Seafare*. Tehran: Nashre Markaz. (in Persian)
- Schmidt, E. F., (1939). *The Treasury of Persepolis and Other Discoveries in the Homeland of the Achaemenians*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Schwartz, P., (2021). *Iran Im Mittelalter Nach Den Arabischen Geographen*. Translated by: Maryam Mir-Ahmadi and Gholamreza Varahram, Tehran: Gostareh. (in Persian)
- Shahbazi, A. Sh., (1977). "From Parsa to Taxt-e Jamšid". *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 10: 197-207.
- Shahbazi. A. Sh., (1985). "Studies in Sasanian Prosopography II. The relief of Ardashir II at Taq-i Buštan". *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, Neue Folge, 18: 181- 185.
- Shahbazi. A. Sh., (2004). "Shiraz i. History to 1940". *Encyclopædia Iranica*. online edition, 2016, available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/shiraz-i-history-to-1940>
- Shahbazi. A. Sh., (2005). *Documentary Guide to Persepolis*. Tehran: Safiran. (in Persian)
- Shaker Hossein, Kh., (2004). "The Role of Ibrahim ibn Malik al-Ashtar al-Nakha'i in the Political Events of Iraq (66-72 AH)". Translated by: Ali Gholami Dehaghi, *History of Islam (Tarikhe Eslam)*, 18: 97-136. (in Persian)
- *Shiraz Young Mountaineering & Ski Club*, (2012). "History and Report of the Visit to the Castle Well". [Electronic Version], Retrieved on 15/10/2020 (in Persian), Retrieved on 15/10/2020, from: <http://www.shirazjavancub.com/index.php/fa/component/k2/item/266-14-10-1391>
- *Shiraz Young Mountaineering & Ski Club.*, (2013). Report on the Discovery of the Daughter's Well, the Deepest Historical Artificial Well in the Country. [Electronic Version], Retrieved on 15/10/2020, from: <http://www.shirazjavancub.com/index.php/fa/2019-09-01-18-56-51/2019-09-01-19-10-04/269-2019-09-05-18-52-12> (in Persian)
- Stolper, M. W., (1985). *Entrepreneurs and Empire; The Murašû Archive, the Murašû Firm, and Persian Rule in Babylonia*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Sumner, W. M., (1986). "Achaemenid Settlement in the Persepolis Plain". *American Journal of Archaeology*, 90 (1) (Jan., 1986): 3-31. <https://doi.org/10.2307/505980>

- Sundermann, W., (1989). "Review of Bulks et sceaux sassanides de diverses collections". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 52 (2): 361-362.
<https://doi.org/10.1017/S0041977X00035734>
- Sykes, P. N., (1902). *Ten Thousand Miles in Persia or Eight Years in Iran*. London.
- Tattawi, A. N. & Qazvini, A., (2003). *Tareekh-i alfi (The Millennium History of Islam)*. Vol. 2, edited by Gholamreza Tabatabai Majd, Tehran: Entesharate Elmi va Farhangi. (in Persian)
- Tavernier, J., (2007). *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550-330 B.C.): Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts*. Orientalia Lovaniensia Analecta 154, Louvain: Peeters.
- Tavernier, J. B., (2004). *Travelogue of Tavernier*. Translated by: Hamid Shirani, Tehran: Niloufar. (in Persian)
- Thevenot, J. D., (1727). *Suite Du Voyage De Mr. De Thevenot Au Levant*. Vol. 4, Amsterdam.
- Thomson, J., (1891). *A Collection of Photographs taken in Persia, Turkey and in the Caucasus, during a seven months' journey in 1891*. platinotype prints by J. Thomson. Vol. 1, Retrieved 05/31/2020, from: <https://bibliotheque-numerique.inha.fr/collection/item/15526-a-collection-of-photographs-taken-in-persia-turkey-and-in-the-caucasus-vol-1>
- Upton, J. M., (1973). "The Site and the Description of the Sealings". in *Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr, Seals, Sealings, and Coins*, R. N. Fry (ed.), Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press: 6-25.
- 'Utbi, M. A., (1985). *Translation of Tarikh-i Yamini*. Translated by Abul-Sharaf Nasih Jarfadaghani. edited by Ja'far Shoar, Tehran: Elmi va Farhangi. (in Persian)
- Weber, U., (2016). "Hormezd II., König der Könige von Ērān und Anērān". *Iranica Antiqua*, 51: 313- 360.
- Whitcomb, D. S., (1985). *Before the Rosses and Nightingales: Excavations at Qasr-i Abu Nasr, Old Shiraz*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Wills, Ch. J., (1886). *Persia as It Is: Being Sketches of Modern Persian Life and Character*. London.
- Wills, Ch. J., (1891). *In the Land of the Lion and the Sun*. London: New York, and Melbourne: Ward Lock and Co.
- Yaqut al-Hamawi, Y. A., (1995). *Mu'jam al-Buldan*. Vol. 4, second edition, Beirut: Dar al-Sader. (in Arabic)
- Yazdi, Sh. A., (2008), *Zafarnama*. (2 Vols.), edited by: Seyyed Saeed Mir Mohammad Sadegh and Abdolhossein Nava'i, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. (in Persian)
- Zarkub Shirazi, A. A., (1979). *Shiraznama*. Tehran: Foundation of Iranian Culture Publishing. (in Persian)
- Zayani, J., (2009). *Heartfelt Writings on the Culture, Customs, and Beliefs of the People of Shiraz*. Shiraz: Avande Andisheh. (in Persian)
- Zayani, J., (2015). "The Well of the Castle of Bandar". *Asr-e Mardom Newspaper*, 20th year, Issue 5554, Friday, September 5, 2015: 7. (in Persian)